

U 253

ХЕРАЛДИЧКИ ОБИЧАЈИ У СРБА

У ПРИМЕНИ И КЊИЖЕВНОСТИ

од

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

ИА ПОСЕ ШТАМПАНО ИЗ ГОДИШЊИЦЕ VI.

Си - линографисаним пратома.

У БЕОГРАДУ

КРАЛЕВСКО-СРБСКА Државна штампарија

1884

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 25896

U253

ХЕРАЛДИЧКИ ОБИЧАЈИ У СРБА

У ПРИМЕНИ И КЊИЖЕВНОСТИ

од

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

ИА ПО СЕ ШТАМПАНО ИЗ ГОДИШЊИЦЕ VI.

Са линографисаним прилогима.

У БЕОГРАДУ
КРАЉЕВСКО-СРПСКА АРХИВНА ШТАМПАРИЈА

1884

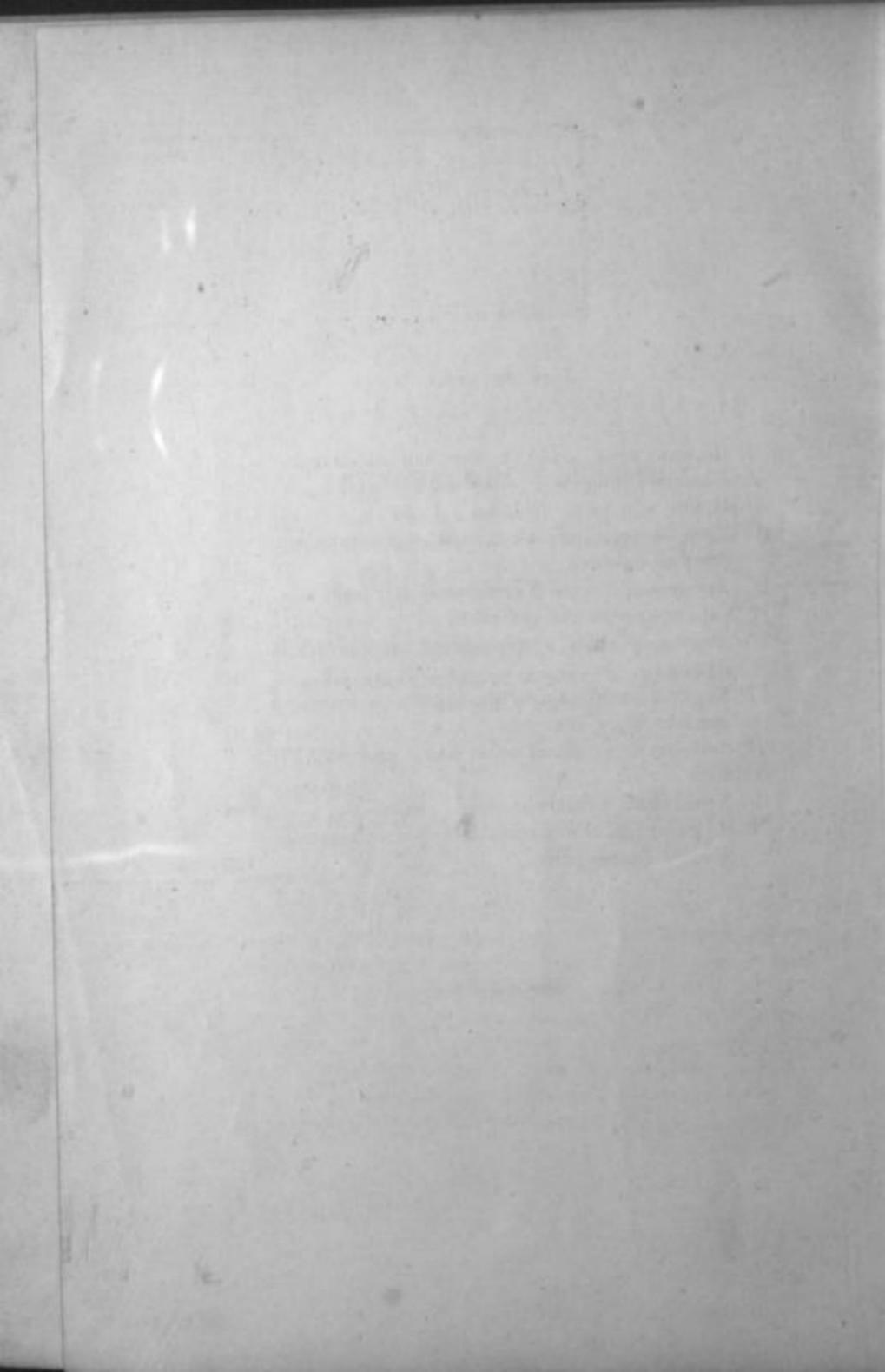

ГДЕ ЈЕ ШТО.

I. Порекло речи „грб“ и постанак хералдичких обичаја у Европи	1
II. Властела и њено уређење у Срба	10
III. Трагови хералдике на новцима и печатима српским до Душана	16
IV. Душаново царство и увођење хералдичких обичаја међу српском властелом	26
V. Двоглавни орао и хералдички обичаји после Душана	41
VI. Хералдички обичаји за Бранковића, до пропasti државе и на печатима	52
VII. Литература о српској хералдици с почетка XVII века	72
VIII. Хералдичке фикције и Мавро Орбини	104
VI. П. Риттер. Х. Жефаровић и грбови обновљених држава балканских	125

ПОКЛОН
УНЕЗЕРСИТЕТСКОЈ БИБЛИОТЕЦИ
од
Г. Сафе М. Шагакића

ХЕРАЛДИЧКИ ОБИЧАЈИ У СРБА

У ПРИМЕНИ И КЊИЖЕВНОСТИ

од
Стојана Новаковића.

I

Порекло речи „грб“ и постанак хералдичких
обичаја у Европи.

Предмети су хералдике грбови.

Сама реч *грб* којом се ми сада служимо врло је скопашња у нашем језику. За ту, на прилику, не зна већ ни Христофор Жефаровић, који је преводио књигу Павла Ритера (Витезовића) *Stemmatographia sive armorum illuigicorum delineatio, descriptio et restitutio*. Тај наслов превео је Жефаровић са *Стемматографија* или *Шрђий иллирческих изображеніја*. Од Жефаровића много старији писац Охмућевић, за кога стоји забележено да је грбове српских земаља цртао негде у Босни 1482 године (ма да је то морало много касније бити), такође се не служи речју *грбом* него место ње употребљава реч *штит*. Ни најкорашњија старина наша није, по томе, познавала реч *грб*. Ако се и јавља нешто раније у литератури — налази се барем у Јованима Вујића Путовању по Србији од 1826, а може бити

и још у којој књизи тога или ранијега времена — у државнију је употребу и у службенији језик ушла, по свој прилици први пут, 1835 с новим уставом који је те године Србији дат, и који је потекао из пера Димитрија Давидовића ондашњег главног секретара Кнеза Милоша. У почетку државнога живота Србије много се којешта узимало из Русије од прилике као сад што бива у Бугарској озбиго у језику и у називима, и по неволи и без неволе. Тада је узета и реч *грб* [гербъ], те се по том са свим код нас одомашила, пошто народно памћење већ није знало ни за какву старију реч, која би ову могла одменити.

Међу тим порекло руске речи *гербъ* врло је просто.

Примајући хералдичке обичаје са запада Руси су то у старија времена чинили највише преко Пољске. На месту садашње руске речи *гербъ* Пољаци имају *herb*, и то у пољском језику значи *Wappen, armoiries*. Пољска реч ако није узета правце из немачкога *Erbe* које значи наслеђе или наследника, узета је из чешкога, у коме гласи *erb*, дакле готово са свим као и немачка реч, или *herb* као и у Пољака. У Чеха *erb* или *herb* значи *грб* нашега данашњег смисла, и значи, поред тога, још: наслеђе, дедину, господство, а као што се у Јунгманову речнику чита, значи и просто наследника. У словенским језицима сама, дакле, историја речи показује откуд је ствар или установа међу Словене дошла и којим се путем међу североисточне Словене ширила.

У другим језицима реч већ сама собомказује историју ствари.

Латинско *arma* значи *грб* и значи *оружје*, али се грб још зове речима *armorum insignia* т. ј. знаци или обележје оружја. Италијански *arma* значи, у исти мах, и *грб* и *оружје*; у немачком је *Wappen* *грбъ*, а *Waffen* *оружје*, што је опет једна иста реч у старијем и млађем обличју. Француско *armoiries* — *armes*, енглеско *arms* опет

значе оружје. Грб се, дакле, у свима језицима зове истом речју којом се зове и оружје; он је, по томе, знамење или обележје оружја. У томе је његова историја и његово постане.

Гробови су дакле постали на оружју и оружја ради. Они су знамење или симболика нечега, што нам из ближе кроз историју и кроз природу човечанску потражити треба.

У природи је човековој укорењена од старине поznата и уобичајена тежња, да се дела, стана, или особине бележе или означавају симболиком.

Душевна природа човекова сама собом је на то на-водила људе, у намери да сликом или симболом сачува оно чим се ко одликовао, или чим је ко показао снагу тела, духа или нарави своје. Лакост ногу, крепост мишница, моћ издржљивости којом се сам одликовао или коју је у другога поштовао, човек се старао да обележи симболичком сликом оне животиње којом се највидљивије исказивало оно одлигије. Ако је отац неку заслугу стекао, спи његов, имајући узрок да се поноси очевим заслугама, увек је по природи тежио на то, да као своје наследство сматра оно што му је отац стекао као лично одличје. Оно што се истицало или ценило у појединачних лица или породица, истим се начином јављало и у читавих племена, која су такође трајала знаке или обележја својим особинама, врлинама, заслутама или тежњама. Црвено-којки Индијанци у Америци носе у своју кожу утиснуте знаке које су им оци носили и које они за разлику од осталих носе. Кнезови Ђурђијски носили су змију као бојни знак. На старим слицима јелинским које се по вазама налазе, разликовали су уметници у нацрту Тројаце и Мизе од Јелина тиме, што су онима на штитове змију метални. У Партији је змај био као бројни знак или застава за сваку хиљаду људи. У томе је не само особина тога племена, него једно од првих обележја друштвене или политичке организације људи

који почињу да живе и да се осећају у моралној целини као братство, као племе или као народ у зачетку.

Да бисмо видели, како су садашњи европски народи прошли кроз овај први период; да бисмо, управо, видели први почетак онога што чини садашњу европску хералдику, морамо погледати на исток, и на старе периоде источне образованости. Наша је цивилизација однешана на истоку. Источњак је, пак, и данас, по склону свога ума, пун симболике. А на свима рушевинама источњачких средишта, на Јефрату као и на Нилу, пуно је знамења и симбала. Управо шест стотина година пре хришћанског летописа Ескило, скоро као какав хералдик потоњих средњих векова, описује знамења поглавица који су сјединеним силама на Тебу нападали. Добро познати орао римски коловођа је потоњој хералдици средњих векова. Грчка и римска старина зна за мноштво симболичких знака и показује нам их на штитовима, бојним белезима, новцима, лађама, зградама и посуђу. Одатле се извесна симболика разшила на заставе средњевековних народа, владалаца и војничких поглавица; у томе су се као елементи развили саставни делови, из којих се после читав хералдички систем склопио.¹

Ово прво доба знамења, која тада беху само елементи потоњих хералдичких знака, још не носи на себи хералдичан карактер; још су сва та знамења несистематична, волна, и зависе од слободног неприсиљеног избора. Још нема у значима својине по имаоцу, нити наследствености по породици и по времену. У свему томе још нема онога што ми данас зовемо грбом, што је прави предмет хералдике, науке о грбовима или белезима. Да се из тих знака један установљен ред развије, да тај ред постане особита већтина која своја правила све више развија и усавршава

¹ Bestell Ch. Heraldry, historical and popular edition. London 1864. 2

-- могло се дододити особитом потребом једнога особитог времена. А пошто се то један пут догодило, пошто су особитом потребом догађаја и историјског рада знаци престали бити вољни и случајни, пошто су они примили на се један установљен ред, пошто су тиме изазвали вештину која се нави њиховој посветила — онда се тек могло рећи да су постали грбови у нашем данашњем смислу и да се јавила хералдика као наука о грбовима и о начину њихова састављања и цртања. Оно пак особито време које је створило установу данашњих грбова и дало постанак хералдици јесте време крсташких ратова. Од њега морамо и ми почети кад смо вољни да сазнамо колико је у живот наше старе властеле уплатена и хералдика и како се и с којим мénама дошло до данашњих грбова наших.

Два су узрока, што су баш крсташки ратови, који су се почели у XI веку, дали повод образовању систематичних и редовних знамења и обележја витешкога. Један је у опште познатом културном утицају симболичкога истока који је том приликом јако деловао на западне госте и савезнике, други је у стварију војничкој потреби. Културни источни утицај нарочито се показао на укусу за симболику. Стварна војничка потреба је искривила, да сваки поглавар војничких чета има систем војничких застава и знамења који ће бити сталан и добро уређен, који ће се моћи видети на свакоме штиту војничкоме и по коме би се чете и војници свуда и у свакој прилици могли једни од других разликовати. Средњевековна Европа имала је у своме племићко-јеудајском систему пре свега извесну основницу војничке организације. Овим знацима је био задатак да послуже да се тај систем видљивије искаже, чврше и практичније уреди и расшири. И пређе су племићи војници имали неке посебне повластице унакнаду за терете војничке службе. Нови систематисани поглаварски знаци послужили су на то, да се племићи војници и спољно одвоје од осталога грађанства

и друштва. Они су у напредак постали спољно обележје по коме је свакога племића било лако познати. Краљ француски Лудвик VII, који се у другом крсташком рату (1147) састао с вишем владалаца и племића, договором је установио известан ред знака, који се, по том, за спомен тога тешног и несрћног ратовања није више ни мењао. Али прави ред хералдичким знацима и прави почетак систематисаној хералдици увео је цар немачки Фридрих Барбароса, који је 1189 с војском пошао на освећена места. Овај цар је 1150—1160 год. завео војна везбаша или војне игре (турнире) за племиће. На та војна везбаша могла су бити пуштена само одлична лица. Том је приликом уређено шта ће који од њих на свом штиту као обележје носити, како би се по том обележју распознавати могли. Одређени су били нарочити људи, херолди, који су дужни били познавати све те знаке, који су за тај посао судије постали и који су племиће на турнирима призивали и о њима белешке водили. Они који би се више пута на овим турнирима показали, метали су членку² на врх свога плема, и по тој им се членици познавало племство и господство њихово. У исто доба и заједно с наследственошћу оружних знаменја у Француској су се почела уводити и постојана породична и племићска имена по оној земљи или насеобини која је породично имање била. Пре тога су била у обичају само породичка имена.

Ово су први основи, из којих се хералдика почела развијати од XII па кроз XIII век у свим земљама за-

2. Вук С. Карапић проповеда, како је још на крају прошлог века један Србин из Троношкога пријавора убио хајдука који је с друштвом дошао да му отме лепо оружје, како му је по том, глашу се, и однео Турцима. Они су му дали членку и бурунтију да свуда може носити оружје. У песми о Грујици Новаковићу даје му либер-Ионија од злата членку као дар за јунаштво.

падне Европе. На прилику у Енглеској хералдика је почела добијати одређен и систематичан карактер за владе Хенрика III од 1216—1272 године, и може се казати да је у тој земљи њено развиће истом на свршетку XIII века потпуно завршено.¹ И у осталим земљама европскога запада XII и XIII век чине период ширења хералдике. У томе се периоду грб задржао у својој првобитној форми као оружно знамење на штиту, као белег и знак војничке организације, војничког положаја и старештва. За то у томе периоду грб није био ишта друго него штит: Касније је са штитом по овоме оружном обележју ушао у једну целину и шлем са својим накитима и членкама, које су поврх штита као круна долазиле. Ово се развија кроз XIV и XV век. Ти су векови време најразвијенијега витештва и дике витешке, право племићко време у Европи, цвет племићске или феудалне војничке организације у Европи. И штит с грбом и шлем с накитима тада је племићство на себи носило.

Кад су осим грба на штиту ушле у обичај членке или завршни накити (*Kleinod, Helmkleinod, Helmschmuck cimier*) на шлемовима, онда се на тим шлемовим членкама или завршним накитима и грб цртао, и ту му је главно место било. За то су шлемови као одличнији, више јуначки и по томе већма витешки и племићки белези, отели мах штитовима као јуничком обележју, и по томе су шлемови са својим знацима почели значити прави грб, и на шлемове су се метали знаци одликовања или белеге за јунаштво на турнирима. Хералдички знаци који су као завршни накит на членке долазили звали су се немачки *Kleinod, Helmkleinod*, француски *cimier*. За њих сам ја узео стару реч членка из разлога који ће се касније навести. Овим пак путем, путем шлемова и членака, путем сјајних и знаком показаних признања за витешко одликовање, гробови

¹ Boutell, Heraldry, 4.

су и постали право витешко и племићко обележје. Тога ради се на скоро на печате почeo урезивati само шлем, и на турнирима се гледало по шлему, је ли ко прави витез и може ли се примити да учествује у турниру.¹

Тако видимо да је Ричард I краљ енглески у 1194 години имао у своме печату шлем, на ком се налазила членка као крило, а испод ње је на шлему самом био израђен лав. Ханфреј де Бохун, четврти граф од Хирафорда, имао је крило на своме шлему као членку. Хенрик де Ласи кнез од Линикона (1272—1312) имао је исту таку членку. А сер Џо弗еј Лаутрел (1345) задржао је облик крила членци наврх шлема, али је на њој дао нацртати свој прави грб. Едвард III (1327—1377) имао је у прво време на своме печату прави хералдички шлем са членком, која се састојала из енглеског лава с круном на глави. Исти је владалац метао катkad на своју членку и орла, али је од његовог времена крунисан лав постао грбом или знаменјем Енглеске.²

¹ Па ипак се у правним спорним питањима где се имају судити по печату и тада сматрао за пуноправан онај печат на ком је штит са својим знаком урезан, и печати са самим шлемом нису се сматрали за довољне. Потпуни грб сматрао се и у ово доба онај који је на штиту нацртан или урезан био. А на штиту се тада обично дјета и шлем. Упореди F. Warnecke, Heraldisches Handbuch, III. Aufl. Goerlitz 1883, 2.

Душанови и Урошеви новчи имају само слику шлема врој често и разлиčито пртлану. До потпуне правилности развијена хералдичка слика налази се на новцима Бадшиним (почетак XV века) у Љубићу, таб. XIV, 2, 6, 7, 8, 9, 10. Ту је грб на штиту, шлем над штитом, и грбова слика са штита као членка на шлему израђена. Новци босански и величкога војводе Хрвоја у овоме су такође напреднији. Но томе би се даље изводити да је у нашем народу хералдика била боље развијена на западу него на истоку. И то је ли нам тим обележјено и њено порекло и пут којим је развијана и у наше обично уношена?

² Boutell Ch. Heraldry. 266.

Породица Хансбуршка, која сада влада аустријским царством, има као свој породични грб лава. Тај грб узела је та породица као сталан истом с почетком XIII века, и после је на штиту увек тај грб цртала, ако јој је требало породичним грбом послужити се. Челенку пак на шлему имала је та породица троструку, према својим ограницима и према наследственим везама. Права хансбуршка членка била је црвен лав (само предњи део) накићен на леђима чешљевима из којих су паунове перјанице вириле. Осим тога узимали су паунове перјанице и две лабудове главе с црвеним или жутим кљуновима у којима држе златне колутове; но тих колутова често и нема. У историји штитова грба и шлемове членке у ове породице види се да је већма ценење и да је више вредно грб на штиту, а да је членка, позиција по постању, била мање стална, и да се могла мењати. И у правним споровима као што је горе напоменуто, више се пению на печату штит него ли шлем и членка.¹

И касније, кад се пису више носили ни штитови, ни шлемови, виде се штитови с грбом, а поврх њих шлем с членком онако како се сад на земаљске и краљевске грбове међу круне. У то време грб је на штиту цртан или укиван, а врх шлема је на членци пластично представљен или изрезиван.² Као што сведоче и горе наведене белешке из енглеске хералдике, обичај хералдичних членака почeo се још на крају XII века, и тамо се на западу коначно утврдио још XIII века.

¹ Dr. Ed. Gaston Graf v. Pottenegg Das Stammwappen des Hauses Habsburg. Wien 1883, 3 и 4 стр.

² Лепо се то види на многим грбовима у иорибершком Вајгел-Витибовом календару *Geschichts-Geschlechts und Wappen-Kalender*. Ја сам имао пред собом издање за преступину 1736 годину. Свакоме приступило дело јесте *Heraldisches Handbuch*, von F. Warnecke. III. Auflage Goerlitz 1883, и Сакенов *Katechismus der Heraldik*.

С изнадаском и војничком употребом пушчанога праха ови су обичаји претрпели велики обрт. С новим оружјем промењено је и војничко уређење и начин војевања. Штит и шлем почели су излазити из обичаја. С њима и хералдика бежи из живота и практичне војничке употребе на хартију. Она се претвара у апстрактно и искључиво племићко знамење и обележје племићских породица. И тек се с тог основа развило оно значење грбова како га и ми данас виђамо и знамо.¹

II

Властела и њено уређење у Срба.

У свима гранама средњевековнога живота Србија је ишла упоредо с осталим европским земљама, у некој мање у некој више. Њено војничко уређење, њена државна власт, њене установе, њена индустрија и трговина следовале су или угледним византијским или угледним западним из Италије, који су кроз далматинска трговачка пристаништа, извозна и увозна врата старих српских земаља, имали широм отворен улазак у српски живот и у српске навике. Ово је већ свакоме добро познато опште правило. Али с једне стране занимљивост, а с друге тегоба истраживања српских стариња долази отуд, што у Србији није потпуно владао улив византијски, и што онет ни улив западни никад није до потпуне превласти долазио. Борба тих уливова, особито у обичном животу, навикама и потребама гледиште је које истраживалац стариња, навика и обичаја ни часа не сме испустити из очију. За оружје се нарочито бележи да се уносило са запада. То је између осталих чисто трговачких узрока било већ и за то, што су ратови најчешће вођени с источним државама, па је с противне стране оружју у-

¹ v. Sacken, Katechismus der Heraldik, Leipzig 1862, 7.

век био приступ слободнији. Овај артикал ми овде бележимо нарочито с тога, што су с њим заједно уношени и обичаји војнички са запада. Историјске белешке говоре о германским најамницима који су се у служби краљева српских налазили.¹ А што је најзначније, не треба сметнути с ума да је баш оснивање српске краљевине под Немањићима ишло упоредо с догађајима који су били по-вод поstanу хералдике и хералдичких обичаја. Сам Фридрих Барбароса, цар немачки, који се сматра за правог оснивача хералдике, састајао се са Стефаном Немањом у Нишу. Његово војничко уређење није могло остати без утицаја на српског великог жупана. У првој половини XIII века, у којој је српска краљевина на снагу стала и развила се, налазила се она са свим на дохвату утицају западног, и пут са запада на исток пролажаше кроз земље српске. У Цариграду се установило латинско царство, које је од 1204—1261 трајало. Југозападно приморје балканских земаља скоро је целином припало француским племићима Мореја, Епира и Арбанија са свим потпадаше овоме западном утичују који се на близку Италију наслеђајаше. Кад је у Цариграду 1261 власнистављено византијско царство под царем Михаилом Палеологом, последњи цар византијски Балдуин II уступио је уговором у Витеру био 1264 своје право на Мореју и Епир Карлу I Анжујцу, краљу обеју Сицилија. Године 1274 арбанашка властела, духовништво и знатнији градови поклонише се истоме Карлу, и од тада се, осим Мореје и Епира, и сва Арбанија отвори усевању француских племића авантуриста. „Око француског командаџта и француско-сараценског гарнизона у Драчу навезивала се италијанско-француска

¹ Овоме у прилог знатио је свјдоčanstvo Филиппа Мезијера у преводу Ђ. Јаничића, Гласник XXI 285—287. Ту се помиње изрепом да је било у служби војничкој уз Душана три ста Немаца.

колонија. Мореја се претворила у нову *Француску* (la nouvelle France). Француски каваљери у Ахаји причаху поносито да су у Атини онако исто савршено француски говори као на двору краља француског у Паризу. Из Мореје и Ахаје продираху идеје француског феудства у Епир; одатле у Арбанију; из ње у Зету. По гдекоји срећни авантуриста француски ступа у брачне свезе с великим кућама Комненовића, Ангеловића, или с богатом кућом каквог арбанашког и српског властелина. Оваким укрштавањем крви и имена појављују се у XIV веку на земљишту од Боке Которске до залива од Арте типови, који су у основи француски или италијански, али више или мање модификовани типом српским, грчким или и арбанашким; појављује се властела, која поред француских или италијанских имена носи и имена грчка, српска или арбанашка и која уз феудне титуле западњачке придева имена од српских и арбанашких земаља и градова. Тако се, па прилику, у XIV веку у Епиру и Тесалији поред нашега Симеона Уроша Немањића и жене му Томаице Ангело-Комнене Орсенијеве и поред њихове кћери Марије Ангелине Дукине Палеологине јављају Леонардо I и Леонардо II, Токо и Исаул Буонделмонти дељи Ачијауоли. У средњој Арбанији јавља се знаменита кућа Аријанит-Комнени и француско-византијска Топије-Комнени; Карло Топија (који је себе титулоао Prince de domo Franciae) и брат му Ђорђе Топија, зет Вука Бранковића. У северној Арбанији, у Задримљу, јавља се већ с крајем XIII века Dux Girus Tanasius, dominus de Zadrino, de Montagna Nera, de Paliti et de Sati, родоначелник Дукађинаца, прадед Леке Дукађина. У Дривасту прво место заузима француско-византијска, могућим начином шпанско-византијска кућа Шпана Ангеловића, којој је родоначелник по свој прилици онај витез Ишпан (miles Yspanus) што се с крајем XIII века јавља у Крају као верни присталица Карла Анакујца, и која се почетком XV века срођава с домом

Ђурђа Бранковића. У Доњој Зети јавља се такође с крајем XIII века француско-српска кућа Балшића (*Balsia, Balsa, de Balxia, de Balsiis, des Baulx, des Baux*) која од 1360 па до 1421, дакле кроз пуних 60 година, заузимље значај једне независне династије и руководи догађајима од не мале драматичности.⁴¹

Из овога видимо да се од стране запада над Србијом није вршио само обичан културни и обртни уплив, који је по општим светским законима неизбежан за једну земљу која у свету живи и која се на једном светском путу налази, него да је читав један део краљевине био увучен у онај ирут који је друштвене и витешке обичаје западнога витештва одомаћавао на балканском југозападном приморју. При фактима који су горе наведени види се поуздано да су сви утицаји којима су последицем крсташких ратова подлегли Епир, Мореја и арбанашко приморје, правце дохватали и Србију, и то није потребно доказивати претпоставкама. Овај закључак могу остале тадашње прилике само оснажити. Ту мислим, прво и прво, поменуты трговачке путове који су из унутрашњости западних балканских земаља изводили на јадранско приморје у познатата пристаништа старе српске трговине. За тим обраћам пажњу на стара средишта у Горњем Лиму (Брсково), у Новом Пазару, Призрену и Приштини, која су сна стајала у најживљој вези са западним приморјем и његовим утицајима, тако да је литерарна и религиозна култура наслана се на исток, а материјална, трговачка и војничка, више на запад. С правом, дакле, можемо тражити и у старој Србији приликама прилагођен одблесак како старе војничке и племићке организације, тако и војничких и племићких устава романски-германскога запада.

⁴¹ Чел. Мајатовић, Балшићи у Гласнику XLX, 136—139.

Прију потребиу основицу за ову организацију, уређење племићства, Србија је већ имала. Српско племићство развило се из истих основа из којих и византијско. За византијско се зна да се развило из уредаба римскога права и из основа средњевековне војне организације. Из тих се уредаба и германско-романско племићство на западу развило, само што је примена њихова на балканскоме полуострву с неким модификацијама изведена. Али је на обе стране иста основа привилегисанога властелинства. Земље су даване у својину и на уживање, а дракоци њихови, властела, дужни су били војевати или известан број војника држати и водити. Српско племићство се развило из истих основа из којих и византијско за то, што су српске земље у ширем смислу тек у XIII веку почеле живети самосталним државним животом. Пре тога оне су час добијале делимичну независност, па и то већином у мање приступним планинским крајевима, час су опет потпадале под византијску власт с којом се увек и сав друштвени и државни ред у њима уводио. Осим тога у томе реду нису могли ни Срби у својим земљама ићи каквим засебним путем, јер су за то сви потребни услови оскудевали. Дакле, друштвени и државни ред који се развио у свима другим околним земљама треба очекивати и у Србији, и ми га у њој доиста и налазимо. Кад је Стефан Немања српску државну власт стапио раширио над плодним равништвом Ситнице и Поморавља, прећашња је властела грчка из тих места истиснута, ако се ипак знала с новим стањем ствари подесити. Међу тим највероватније је да се све то ограничило на промену лица, а и Срби на дому нису могли имати никакав другојачији ред. Јер у најстаријим споменицима нашега народа, које имамо из времена Немањина, ми видимо земљу и народ у истом друштвеном подељењу, у ком се и у Византиница налазила. Ту су већ властели и властеличићи као ред људи с известним повластицама, супрот положен осталим редови-

ма народа. Из Душанових закони видимо не само како је положај властелина јасно обележен према владаоцу, него и шта га је створило. Тако је главна дужност давање *соба*, то јест житного даљка цару и војевање по закону. Таку, је дужност имала властела и у цеој средњевековној Европи, и *собе* се истим именом; сока, сосагдјим зове и на западу. Чисто војничко порекло племићства обележено је чланком о наследству [100 мога издања] у ком се наређује: *кад умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а сеита велика бисерна и злати појас да има син му и да му цар не узме; ако ли не узима сина, нъ има дъштер да јест темзи вольна дъшти и продати или одати свободно.*

Један од најстаријих споменика нашега законодавства јесте жичка повеља, уписана на сводовима куле пред црквом Жичом. У њој први краљ Стефан Првовенчани у почетку XIII века овако разликује мере казнама: аште ли користи боудеть **отъ властель**, да оуземлеть се на немъ краю з. конь; аште ли **отъ винъ конинъ**, да оуземлеть се на немъ по з. кона; аште ли **отъ оубогихъ людъ** створи се, итд. Из овога се места најјасније види, на којој се основи и за какву намеру подизала установа властеле и у старом српском животу.

Феудне одношаје старе српске државе запамтила је чак и народна појезија. Тако народна песма о Бану Милутину и Дуки Херцеговцу, која пева рат међу Србима и Бугарима од 1330 године, јасно казује какво је било то уређење. Тамо се пева:

Књиге иду од Призрена града,
Од српскога силна цар Стјепана
На Пожегу банду Милутину,
Вако царе банду говораше:
„Слуго моја, банде Милутине,
„Опреми се у бијелу двору.“

„Поведи ми тридесет делија,
 „Од твојега равна Драгачева,
 „Хајде ш њима ка Призрену граду,
 „Јер хоћемо, бане, војевати
 „На далеко у земљу Бугарску,
 „На Мијајла, краља Бугарскога,
 „Тамо ћемо, бане, зачамати,
 „Но се спреми за три годинице.“

А још јаснији израз види се мало даље у врстама:

Ако мени Бог и срећа даде,
 Те добијем краља Бугарина,
 Хочу тебе, слуго, поклонити
 У држају земљу Босну славину,
 Да бапујеш и да господујеш,
 Милутине, за живота твога.

Пошто је пак наша основа једнака с основом остале Европе, и пошто су нас западне властеоске установе дохватале преко својих насељеника по балканским земљама, својим непосредним утицајем, то сумње нема, да је и онај део западне организације војничке који је установом грбова изведен, прешао међу нашу властелу, и да се међу њима за рана одомаћио.

Питање је само: имамо ли спомена који нам ову претпоставку могу посведочити, и питање је: у колико је и кад тај утицај међу Србима примљен и извршен?

У томе послу тражење се може окренути аутентичним и традиционалним или литерарним изворима. Ред наше расправе упућује нас прво на аутентичне изворе?

III

Трагови хералдике на новцима и печатима српским до Душана.

У аутентичне изворе ишли би сами оригинални споменици. Такви би били штитови, шлемови, челенке и остали

делови старе војничке опреме. Но од тога се, на жалост, по нашем знању, скоро ништа није сачувало. Даље би у аутентичне изворе ишли новци, печати и остали на разни начин нацртани грбови или хералдички знаци, или стара книжевна дела или белешке о томе. Из тога круга имамо више печата и у изобиљу новаца, и пошто су нам они и једини и толико богат извор, то ћемо се ми њему искључиво и обратити, те у њему потражити доказе за наш посао потребне.

Кад прегледамо слике и описе новаца и печата који су до сад обнародованы, они нам се сами врстају у три периода.

Први је период време од почетка ковања новаца, па до владе Стефана Душана.

Други је период време од почетка владе Душанове па до краја XIV века.

А трећи је период време XV века па до пропasti државе српске.

У првоме од ових периода, до почетка владе Стефана Душана, ми не видимо ништа што би показивало какав год јачи почетак хералдике. Византијски историци забележили су, да су у то време и сами краљеви српски живели врло просто; тим с већим разлогом се то може претпоставити за властелу. Прости пак живот, који је како изгледа кроз цео XIII век заједно са двором водила властела српска, није давао мања ни развијку хералдике, који се развијала онде где је поље за њу приготвљено господски живот, који је у свему, па и у оружју, тражио сјајности, блеска и друштвеног уживавања, што га у турнирима или јуначким играма видимо. Из овог узрока, мислим, да се у целоме првом периоду виде на новцима усамљени ситни хералдички знаци који се овде онде нередовно и као случајно показују и који се могу, и то може бити још с више разлога, сматрати као прост орнаменат, а не као право хералдично

*Грбови
на збору*

знамење. Јер се из њих никде није развила каква год обележена хералдичка целина.

Новци српски и почетак њихова кованја већу наслеђујуко за оне пијаце с којима су Срби трговали. А пијаце су те обележене и положајем оних предела у којима се развила трговина и кованje новаца у старој српској краљевини. Познато је по свему, да је то било у западним српским земљама, у горњој лимској долини, где је кроз цео XIII век цветало трговачко место Брсково. Ови предели припадали су по положају свом у трговачко-економију област јадранскога приморја и Млетака, који су трговину западних делова балканскога полуострва држали готово у своме искључивом монополу. С тога је са свим природно да су први српски новци, који су кованни у Брскову, кованки највише по угледима млетачким. На позијим новцима овог периода, то се у осталом у читавој потпуности показује, дотле чак, да је и латински натпис употребљаван. Новци пак краља Владислава још показују извесне оригиналне разлике у типу. Али већ на њима прва страна носи лик Исуса Христа са свим сличан лицу који се налази на сувременим млетачким новцима¹ готово до највећих појединости, а на против толико исто одступа у томе од сувремених бугарских новаца, који су много ближе типу византијском, макар да је, по случају, баш у ово време и сам Цариград латинском окупацијом потпао био под западни утицај. Друга страна новаца Владислављевих има увек лик краљев с различитим натписима, и у томе је разлика од новаца млетачких, а више слична новцима византијским.

Хералдички знаци су на новцима Владислављевим врло оскудни; управо их никако и нема. Краљ држи увек скинтар с крстом у десној руци. Крст је састављен од две једнаке пречаге, које су на крајевима раширене. Осим овога

¹ Упореди Federico Schweitzer, Serie delle monete e medaglie d'Aqvileja e di Venezia, Trieste 1818, I, 80 и даље.

52-4
3 %
2

владаљачког знака на његовим новцима долази побочке положена отворена круна на новцу у Љубића tab III, 14; долази као тролистан цвет, tab III, 18, премда се њему тешко може приписати облик крина; долази по један и по два крстича; долазе звезде, долазе колутови као мали беочузи. Фридрих Швајцер у књизи горе у поти наведеној о новцима млетачким, бележи да се такви монетни знаци (*segni monetali*) први пут налазе на новцима дужда Јакома Тијепола, који је владао међу 1228 и 1249, те је био супременик Владислављев. Из тога узрока и мислим да ови знаци могу имати неку везу с обичајем хералдичких знака који се у ово доба почeo у свету развијати.

Сачуван је, али — на жалост — није описан и печат један од Владислава. То је на писму штампаном у Мишошића *Monumenta serbica* под XXXIII, 27 стр. Судећи по другима познатим, тешко да би он показао што вишег него што већ показују новци.

Сличност с новцима млетачким развијена је до потпуне једнакости на новцима краља Уроша I. Ова ствар има особито значење за трговину тога времена. Матапани млетачки, по облику којих је краљ Урош новце своје ковао, носе на првој страни исти тип Исуса Христа, који се и на Урошевим новцима види. Друга страна млетачких матапана има с једне стране лик дужда под којим су новци кованы, а с друге стране лик заштитника млетачког, светога Марка. Свакоме је са стране у натпису ивицом новца име означено. Свети Марко и дотични дужд држе заставу, која на четвртастом пољу до мотке има крст, а после се цела на две боје. У углу између заставе и мотке до дужда пише *dux*. Таки су исти новци краља Уроша. Краљ је онде где је дужд, онако исто најчран; застава је са свим једнака; место *dux* пише *rex*; натпис је латински; на место млетачкога св. Марка стоји свети архијакон Стефан, који је под Немањићима за рана узет за патрона Србије и који се као

такав и на печатима цртгао. Сличност је дотле једнака, да је и застава, која је свакојако у Србији морала бити дружица него у Млечима, онаква иста као на млетачким новцима. Лако се досетити, да је у ковану ових новаца за то узет начин потпуну млетачки, што се ишло на олакшицу трговине и увозној и извозној, и што је та трговина морала ојачати, па је намера краљева била да кује новце којима би и по облику и по свему био олакшан потпун међународни обрт. Али је краљ Урош у овоме мало успео. Новци су се његови морали размножити по Италији и приморју, и рђав ков њихов био им је стекао врло сумњив глас. После смрти Урошеве, у 1282, кад је већ Мијутин Србијом завладао, млетачка република почне издавати наредбе једну за другом против тих динара по млетачкоме типу скованих, забранујући шарочито по Далмацији течај њихов општим казнама и заповестима. Прва така заповест издата је 3 Маја друга 29 Октобра 1282. У тој се исти новци зову denarii de Bresco — брковски динари. Та се ствар потезала и касније, јер је по истој био шиљан 1287 и један млетачки посланик на двор краља Мијутине. Мере су ове предузимане за то, што су брковски динари мање вредили од млетачких; с тога се, после, у рачунима једни од других и разликују. Какви су људи овај посао Србима радили, види се опет из једне млетачке белешке из 1318, у којој се говори о некаквом Млечанипу златару Оливеру Купу, који се у Бркову шеснаест година својим занатом бавио.

Хералдички знаци на новцима краља Уроша већ су јаче обележени него на новцима Владислављевим поред све њихове сличности с новцима млетачким. Већ је застава која се и на млетачким новцима налази један чисто хералдичан знак. Пиначе звездице, крстичи, котурови виде се на овим новцима као и на Владислављевим. Али је најзначајнији новац на табли V под 3 (Opis 56 под 44), на ком је јасно изведен чисто хералдичан нацрт крипа, који се после, како

ћемо видети, непрестано виђа на новцима српским до саме пропasti државе српске. Знаменито је да се тај знак показао прво на новцима краља, који је, како је познато, оженео био Францускињом Јеленом, иза које је тако добар спомен у нашој историји остао.¹

Из Уроша је остало и више печата. Један је управо половина оловног калупа за изливаше печата од воска који су на старе повеље вешани. Он је нађен у Старој Србији, и сад је у народном музеју у Београду.² На том печату краљ држи у десној руци крст са три пречаге, а у левој

¹ Сва је прилика да се крви у Србији уобичајно поводом Јелене жене Урошеве, и њеног француског порекла, било да је она одиста од краљевског рода, било да није. Крину се, ма каквим поводом, да ли било у Србији утврдити већ и по омиљености коју је он имао по свему истоку, па и у Грчкој и у Византији. Он је свему истоку омилjen најат. А. Гренсер је у једној нарочитој студији о крви у хералдини склоништо слави једне византијске круне, на којој се види крви. И на западу се на владајачким крунама метао крви много пре него што су се установили уређени хералдички обичаји. Белећа, чистота и особито давац и спас мирис тога цвећа ампоновали су старине зиличењем париског величавства међу цвећем. Име *Bogordichnog цвећа*, које тај цвет још иоси у нашем народу, знак је именашњег поштовања које се томе цвећу чинило. С истока, не само за време крсташких ратова преко Цариграда, него и преко Арапске и Шпаније, ово је цвеће особито омиљало двору и властели француској. И не само двор, него и сва властела тодико су се служила у хералдичи сликом тога цвећа, да се данас сматра да је то цвеће најмлађи хералдички знак романских народа. La Chesseau de Bois у своме *Dictionnaire généalogique* (том III, 1757) набројао је равно 5500 француских породица, вароши и корпорација које имају из своме грбу крви. Пријеашњем познавању извора и архива, тај би се број могао још већим умножити. Види интересну студију А. Гренсера *Die Lilie in der Heraldik, u. Heraldisch-genealogische Zeitschrift. Organ des heraldisch-genealogischen Vereins Adler. Wien 1873.*, №1—6.

² Под бројем 301. Поклон Митрополита Призренског

земљокруг са крстом на њему који се црта као знак власти краљевске. На врху ступаца који се више наслони престолскога дижку израђени су цветови, који су као криноди. Тај печат је у Љубићевом Opisu jugoslavenskih novaca наштампан на особитом листу пред почетком описа српских новаца и јесте, без сумње, једна од значајних старина наших из тога круга. На другој половини која није изашла морао је бити св. Стефан онако како се види на печатима светогорским које је Д. Аврамовић у својој књизи наштампао. Такви су били и византијски печати, и то је источна византијска форма коју је касније друга западна почела из обичаја избијати.¹ У Миклошићевим Monimenta serbica под LI стр. 51 видимо да има печат на једном писму краља Уроша, које се у бечкој архиви налази. И тај није описан; Миклошић је само забележио да му је *in scriptio serbica illegibilis*. Исто је то и тако забележено и при писму LIV, стр. 53, које се takođe у бечкој архиви налази. Зна се, takođe, да су сачувана два печата краљице Јелене Францускиње, жене краља Уроша, којој су синови ћени Драгутин и Милутин приморје на ужитак оставили. То су при писму у Миклошића LIX, стр. 56 и при писму LXVI стр. 69—70; али ни о једном ни о другоме немамо нити описа нити бележака, ма да би од великога значаја било проучити споменике ове врсте који су од краљице Јелене остали.

Новци краља Драгутина полазе опет један корак напред. На поплу Драгутиновом који је насликан у Љубића tab VI, 4 видимо на првој страни око Исуса Христа с обе стране престола по један крни. На другој страни насликан је краљ на престолу седећи. У десној руци држи скриптар,

¹ Форма и карактеристика византијских печата зепо је описана у књизи Дра, А. Moritzman-a Sur les sceaux et plombs byzantins. Constantinople, 873.

којему је крин на врху; у левој земљокругу, на коме је крст са две пречаге. Иначе новци Драгутинови носе обележје различито од Урошевих већ поводом оне млетачке забране коју смо горе навели. Ипак има доста типова по чисто млетачкој форми, где краљ и свети Стефан држе међу собом двоструки крст или заставу. Има неколико типова који у нашој нумизматици први пут долазе под Драгутином, и по томе су знатни. То су новци на којима је наслкан краљ, седећи на престолу, држећи преко крила положен мач, го или у корицама, обухвативши левом руком балчак, а десном држећи скиптар на коме је крст. Такве се слике могу видети у Љубића V, 19, 20, 21, на којој је с десне стране краљу наслкана звезда а с леве крстић, 23, 24; VI, 1, 2, 3, 6. Место крста видимо на скиптру крин на новцу V, 22. Исто тако и новац наслкан на таб. V. 21 има у једном варијанту десно до краља крин место крстића [Љубић, Opis, 70]. У свима овим сликама престо је краљев спуда без наслона, с јастуком или без јастука; а престо Исуса Христа спуда је са наслоном. Краљ има каткад круну на глави, а каткад је гологлав.

На новцима Мијутиновим од којих нема много типова, по Љубићевом минијеру за то што је Драгутин право коњаца до смрти задржао, видимо само на послетку означене чисто обележене краљевске типове. Љубић је на штампао седам типова, VI, 8—14. На свима краљ седи на престолу с круном на глави; на свима осим последњега он држи у десној руци скиптар, а у левој земљокруг с двоструким или једноструким крстом. Тип VI, 14 представља у краља скиптар с крстом у десној руци, а левом се држи за балчак голога мача који је преко крила положен. Типови VI, 10, 11, 12, 13 имају осим горе показанога још по један крин са сваке стране Исуса Христа. Врло је знатно, да од седам типова новаца који су нам иза краља Мијутина сачувани шест их носи кринове.

Из времена Милутинова сачувало се и печата, од којих су неки и нацртани. Никлошић помиње при писму LXV печат којему је *in scriptio illegibilis*. Д. Аврамовић је у његовом Описанию древности српских у Светој Гори (Београд 1847) у снимцима под 5 и 7 наштампао најрте два печата Милутинова. Први под 5 има с једне стране краља Милутина у црквеном орнату и под круном. Он држи у десној руци крст са две пречаге, а у левој смотак христовуље. На првој страни је патрон Србије архиђакон и првомученик Стефан с кадионицом у десној руци. Печат је тај сребри па пољаћен, и виси о црвеној неоплетејеној свили. Други под бр. 7. сличан је опоме, у пола је мањи од њега, од злата је, и виси о плавој неоплетејеној свили. Место архиђакона Стефана нацртан је Исус Христос. Потпис на Аврамовићеву снимку гласи: **Благокрни ћръ Стефанъ.** Скращеница од ћръ јасна је, и ако је такав потпис на Милутиновом печату необичан, као год што је и Ис. Христос, који се на печатима византиског царева налази, овде необичан место архиђакона Стефана. Слика краљева је с брадом без круне у некој капи као пола јајета, оперваженој оздо и превученој по средини неком вршком, у простој халанини као у стихару, с штапом у левој руци, с десном на леву страну пруженом. Ваљда се хтело да се краљ том сликом представи као покајник који цркви поклоне приноси. Ни један ни други, по византиском обичају, немају хералдичких знака, који се на печатима нашим још позије јављају него на новцима.

Као што је влада Стефана Дечанског била један одмор међу полета пуним временом Милутиновим и сјајном владавином Стефана Душана, тако и на новцима његовим не видимо ништа приновљено. И на новцима као да је главно традиција и скромност, које иначе радњу овога краља карактеришу. Седам типова које је саопштио Љубић tab. VI, 15—21 у свему су један главни тип. С једне

страни је Исус Христос, а с друге је краљ на престолу. Свуда краљ седи, под круном је, у десној руци држи скриптар с кристом, а левом је обухватио балчак мача, који му је преко прила пружен, и каткад у корицама. Других никаквих знака нема на новцима Стефана Дечанскога.

Има од њега и печат један, нацртан у горе поменутој књизи Аврамовићевој, у снимцима под бр. 8. Тај је печат на једној повељи којом је Хиландару дао неке по-клоне; златан је, и виси о модрој неоплетеној свили. На првој страни је архиђакон Стефан с кадионицом у десној руци а краљевским посјлоном у другој. На другој страни је нацртан краљ под круном. Рука божја га благосиља, а он држи крст у левој а свитак повеље у десној која је пружена на ону страну одакле му благослов долази.

С овим смо видели докле су по сада познатим споменицима наши стари употребљавали хералдiku до четврте десетине XIV века, у којој је Стефан Душан владу примно. Усамљени и нередовни хералдички знаци, који се овде онде нередовно и без системе и какве хералдичке целине показују, не могу се узети за хералдiku. Може се, dakle, казати да се у Србији по свој прилици половодом краљице Јелене нешто почело гледати на хералдiku, али да се хералдички обичаји још нису били одомаћили на двору српскоме. На печате нису још ни ти споредни знаци узимали, сигурно што се тешко било решити, у томе се одређи уобичајене византијске форме, на коју се, може бити, гледало као на нешто што је у вези с вером. Могућно да се цео исток тој западној установи споро и неповерљиво отварао из истог разлога религиозне нетрпљивости која је увек сметала већој комуницији установа и идеја међу истоком и западом. Зна се, међу тим, да та установа није била непозната истоку, пошто се његовим утицајем и из његових мотива развила, и пошто се и она развијала на самом земљишту балканскога полуострва. Владање Стефана Дечанскога као да се и у томе

реакционарски затворило у традиционалију ограниченост. Међу тим баш на супрот скромности и тихоћи Дечанскога у српству се XIV века спремао један јачи покрет. Набрекла снага тражила је употребе и излаза. И нашавши га један пут, она је на много којешта бацила светлост другчијег погледа и разумевања.

IV

Душаново царство и увођење хералдичких обичаја међу српском властелом.

Наше народне песме славне су по томе што су пуне разних историјских предања да се могу, у неку руку, назвати испеваним народном историјом. Али су од свију најинтереснија она народна предања, која у песмама причају о периоду од половине XIV до друге половине XV века. С особитом љубављу, с особитим поносом, с ванредним политичким осећањем упамтила је народна поезија из целе старе српске историје баш тај период. Витезове и племиће тога времена пева народна поезија с особитим одушевљењем, и пева их баш као витезове и племиће. И кад се у народну поезију тога времена озбиљније загледамо, ми видимо у њој еминентно витешку поезију. То се посвежочава тиме, што је народна поезија о племићима и витезовима поменутога периода и о животу њиховом сачувала толико појединости да би се по самим њеним предањима могла насликати историјски доста потпуна слика средњевековнога витешкога и племићког живота у Србији XIV века, готово по свима странама његовим. Међусобне распре, гробе, мегданни, игре (турнири),¹ витешка дела, обрана слабијега,

¹ Тако, на прилику, песма о Касици војводи, Вук II из. 484 описује прави јуначки турнир међу српским, маџарским и румунским витезовима.

тумарање за догађајима и тражење кавге само да би се јунаштво показало, кони и љубав према њима, куле и замкови, њихов распоред, који потпуно одговара историјском знању о њима, средњевековно оружје, које се већ једва где и видети могло, певају се у овим песмама као добро поznат апарат, ма да су се и време и околности потпуно променили. Народ је живо памтио та њему толико мила предања и онда, кад се око све предругојачило. Народ је та предања сачувао и кроз најнеутодније прилике.

И ми ћемо на овом месту пре него што пођемо даље погледати овај извор, неће ли се из казивања његова о витезовима и њиховој опреми наћи штогод и за наш посао, за хералдичке обичаје.

Оно што Немци зову Kleinod, Helmkleinod, Helmschmuck, а Французи симпјер ми смо мало, пише назвали членком, речју која је из народне појезије сваком Србину врло добро позната.

Овде ћемо да видимо за што смо то учинили и како је до послетка сачувао се опис членке.

Вук Стеф. Карадић у Рјечнику вели да је членка Schmuckfeder von Silber als Soldatenauszeichnung für erschlagene Feundesköpfe; penne argentea.

Ђ. Даничић у своме великом Рјечнику тумачи членку латинским именом *ornamentum triumphale*, накит за јунаштво, а после говори да долази од турског членка, накит за јунаштво који се носи за калпаком. Интересни су примери које је Ђ. Даничић у потврду горњега тумачења налео. Тако из песме у којој се описује баш на једном турниру с маџарском властелом Кајица војвода, витез Бурђа Бранковића, наведен је опис членке речима

Kara.

На војводи калпак свије беле,
За калпаком од сребра членка,
О њој златних триста трисетљника,

Свака ваља два дуката златна,
У членки два камена драга.

Даље је наведен пример о Максиму Црнојевићу, кад се же-
нио од дужда из Млетака, где се пева:

*Ласно зета познавати беше
По његову перју и членци.*

Пример би се потпуно разумео, кад се замисли у перју
и членци витешки грб, који је Максим Црнојевић на сво-
јој капи носио.

На ухваћеном хајдуку Вулићу пева песма како је

*На глави му чекркли членка,
Баш членка од двадесет пера,
Свако перо по од лигту злата.*

На меком калпаку једва би чекркли-членка могла
имати смисла, а тако тешко и с толиким перима све од
метала не би се могла на калпаку ни држати.

Членака је по народним песмама могло бити и више
за калпаком. Песма пева за Милоша Обилића, како је
пред царем Лазаром скинуо с глазе самур и членке.

О Грујици Новаковићу пева се како га је облачила
Цафар-беговица:

*А на главу калпак и членке,
Један калпак десет членака
И десето крило оковано,
А из њега до три пера златна,
Што куцају Груја по плећима,
Ваља прило хиљаду дуката.*

И ово би се све тешко могло смишљати и градити
за калпак. Крило оковано јасно представља један племић-
ски грб.

А у песми о женици од Задра Тодора пева се зе
Ђуру Даничића, како је имао

Око главе пера и членке,
Девет пера, дванест членака,
И тришесто ноја тиџе крило,
Па се крило на чекрк окреће,
Те казује који вјетар пуше.

Ноја тиџе крило које се на чекрк окретало такође је у потпуности један племићки грб.

По нашим песмама членка се носила и на барјаку, јер се у једној песми о сењским јунацима описује барјак, па се каже:

На барјаку сребрна членка
О двадесет и четири стуба,
На чекрк се за барјаком вије;
На членки триста трепетљика,
Кад с' обрие на чекрк членка,
Стоји јека триста трепетљика
Како листак, кадно вјетар дува.

Ове трепетљике виђају се доиста и на сликама стarih европских членака, на прилику као срца или лишће на бивољим роговима или на перјаницама, ако су се оне у членци десиле.

К овоме што је Даничић поменуо у потврду свога тумачења речи членка, додаћемо неколико допуне, војима ће се још боље расветлити оно што је трудимо да изведемо.

У песми о Страхинињу бану пева се о љуби његовој, како је у познатом двобоју описанула господара свога

Поврх главе по чекрк-членци,
И по њег'ву бијелу кауну,
Прес'јече му златни членку.

*И прес'јече вијела каука,
Мало рани главу на јунаку.*

За Тодора од Сталаћа пева се како је облачењи
се метнио

*На главу капу и скувију,
За скувију позлабено перје,
Јесте у дну сребром заливено
А по врху кићено бисером.*

Млетачки дужд обећава да ће зету даре прибављати
Прибављати коње и соколе
И ковати чекркли члененке.

Скувија из песме о Тодору од Сталаћа помиње се
још у два примера у Вука у Рјечнику, који гласе:

*За калпаком од алата скувија
У скувији алем драги камен
и
У скувију међу очи црне.*

Из тих се примера види да је скувија узета у значењу члененке; премда горе наведени пример о Тодору од Сталаћа разликује капу од скувије; а разликује се од скувије и позлабено перје, које се другде сматра као део члененке. Мислим да је скувија од италијанског *scuffia*, што значи капу, а може значити и шлем.

Овим трагом идући даље ми ћемо наћи из самих народних песама лепих потврда да у спима горе наведеним примерима и каук, и клобук и калпак и скувија или значе прави метални шлем који се за време оклопничког оружја на глави носило, или су прста позиција анахронична замена, коју су певачи у старије средњевековне песме разумевали ради уметали на место старије речи, која се мање разумљивом чинила. Јер кад је ватрено оружје и ново уређење војничко истисло из употребе старе штитове и

шлемове, стреле, буздоване и копља, онда су с њима из употребе истиснути и шлемови. Међу тим је народно пешничко, мењајући где које речи којих су предмети из обичаја изашли, иначе чувало сав стари војнички апарат оним истим живим историчким и поетичким осећањем које је у народним песмама толике спомене старога живота сачувало. Народни су певачи добро знали како тај војнички апарат згодно стоји у средњевековним песмама о вitezовима и јунаштву, али ма колико да су то певачи знали, нису свуда исту следственост одржали. Ниже наведени примери из песама у старије доба записаних посведочиће да су калпак, клубук, скувија значили шлем, или да су дошли место те речи као прста анахронична замена.

Реч *шлем* налази се у Речнику Вукову, али се тамо налази и *кацида* [т. ј. *кацига*, *cassis*] која често долази у старословенским споменицима и значи шлем. Уз реч *кациду*, за коју је забележено да се говори у *Боци*, Вук је забележио интересантан пример из народне песме:

*На глави му сребрна кацида,
На кациди триест перјаница.*

Само с овим примером, па смо потпуно на чисто за све оне несугласице које смо мало пре у цитатима из песама обележили. На чисто видимо *шлем* са *накитом*, са *челником*, како нам га хералдичке књиге описују, и на чисто видимо, из чега су се развили горе наведени примери народних песама. Али ће нас у овоме још потпуније утврдити примери из Богишићеве збирке, у којој су народне песме старијега времена забележене.

У тој збирци ево како се (стр. 70) један јунак описује:

*Овул коња пројезди један ранен Угричићу,
На бедри му оштра корда, сва у сребру окована,*

На глави му јунаку каџига и б'јело перје,
Перје му је прикрило јуначке широке плећи.

Из ког су времена и из каквог су изчини војевања
ове песме види се из песме „Мегдан Мустаје с Кара-Јо-
ваниом“ (стр. 129), у којој најпре Туркиња приповеда Ма-
ђаркињи, да је видела чудан саинак

Ђе се сави вихар из оне густе планине.
Мустај-аги однесе каџигу и б'јело перје
Турчину јунаку.

А мало даље се приповеда, како је Кара-Јован Тур-
чинца ударио копљем посред штита перенога, штитак му
је пробио, а проз штитак живо срце.

Али и у овим старим песмама, ма колико да се стара
опрема јуначка боље памти него у онима што су купљене
у првој половини века, опет место каџиге долазе друге
речи које је почину замењивати. Једна од таких јесте
жаркула¹ којој правог значења и порекла не знам, али је
потврђено очевидно да је то исто што и каџига. Место пак
које ћу одмах навести опис је јунака са свим сличан ономе
што је прво из те збирке наведен, те ће дати прилику, до
се јасно види како старија каџига уступа место млађим
речима. На стр. 87 девојка сестра краља угарскога овако
описује своме брату једнога јунака:

Под илме је вран коњиц како вила од планине,
Није коња такога у Будиму лијепому,
На њему је јунаку чисте свиле неношене,
И на њему корда сија како у тебе св'јетла глава
На глави на његовој жаркула од суха злата,
За којом је жаркулом б'јело перје контратово
Које перје прикрива коња добра и јунака
Коњица до стремена, а јунака до рамена.

¹ Giaco се италијански зове панцир-кошуља. Могућно да је жар-
кула што с тим у вези.

На другом месту исте збирке помиње се *жаркула* са перјем златијем (стр. 59), а на трећем месту се опет спомиње *шаркула* у овоме опису:

На глави му бијаше *шаркула* од суха злата,
На *шаркули* стајаше златна круна од бисера,
И на круни нанизано седамдесет прстенака,
Што је Турчин погубио седамдесет младожења.
Шаркулу сам дигнуо са његове русе главе,
И њу сам ти ставио на моју на русу главу,
С моје главе шаркулу на његову поставио (стр. 125)

Место *кациге* и *жаркуле* певају старије песме Боги-
шићеве збирке још и клобук камиловац. Тако се у једној
песми описује Сибинђанин Јанко овако:

Сибин.
И кому је на глави камиловац а'јеши клобук
И њему је за клобуком златно перо пауново,
Сја му корда на бедрих к'о на гори жарко сунце,
Оно ти је, сестрице, Угрин Јанко војвода (стр. 68).

Друга песма описује како се облачио Стјепан Јакшић,
па говори:

На се ми је обук'о од свиле златне каваде,
На главу је ставио камиловац био клобук,
За клобук је задио све перо од суха злата (стр. 116)

У овом се види, како су новији обичаји и новији ле-
зови одела и пакита полако кроз певачка уста заузимали
своја права и где им је тешко могло бити места. У осталом
истих таких примера али обратно има још из најста-
ријега времена, које ми можемо писаним спомеником по-
тврдити. Као што су имена кћи које нису гвоздене долазиле
на место гвозденога шлема, тако је име гвозденога шлема
употребљавано за са свим невојничким капама које нису ни-
како од гвозда.

Тако у Типиту св. Саве за манастир Студеницу нарепује се за онога који се калуђери да облауњи се икь плаштацију и къ паническы шлемъ,¹ и ту шлем значи камилавку (т. ј. камиловку, према ономе клобук камиловац од камиље дланке). Ова промена пајлакше ће се дати објаснити тим што је шлем капа војничке, а камилавка капа калуђерске униформе, па је употребом речи шлема св. Сава хтео да јаче обележи значајност капе која се меће ономе ко се калуђери.

С овога излета у сећања народна иставља се само собом пред нас питање: из ког су времена и чим су толико живост и омиљеност у народној појезији добила она предања? Кад је започета и у које се време најкиње и најсјајније показала установа која се после толико држала у сећању? И пошто се ово што песме певају потпуно слаже с војничким оружјем и хералдичким кићењем тога оружја у западној Јевропи, питање је: у које смо доба ми у нашој старини потпуно пристали уз хералдичке западне установе, пошто смо се из досадашњег тражења и расправљања уверили, да се то све до почетка владе Душанове није било додогодило.

Први поглед на новце Душанове одговара нам на ово питање.

На Душановим новцима први пут се јавља илем с челенком и с различитим знацима на њој. На Душановим новцима тај се знак и после правилно виђа, и он тако рећи не ишчезава све до времена, у ком су се с престанком државе и новци српски ковати престали.²

¹ Гласник XL, 174.

² Luccari Copioso ristretto de gli annali di Rausa, Venetia 1603 стр. 56 приповедајући како се Душан крунисао за цара помиње како су Дубровчани на крунисање поставијани нарочиту пајночаснију послободну

Да прегледамо главне знаке шлема и членке Душанових новаца.

Шлем је по форми једнак, лепог облика; са страг полуокругло сведен; спреда прав низке савијеног врха који је пругом или неким засеком од осталога шлема јдвојен. Каткај је прост, каткај накићен крстичима, прутама, ружама, линијама или куглицама, каткај може бити злађен, сребрни и каменовима или пантљикама од танког бакра или сребра, у којима су украси изнутра избијени, украшени. На томе шлему готово увек стоји на врху четвртасто дугуљаст јастучић [или мојда марама] или тако звана шлемова дачица, којој су углови окићени или са три листића, коли често лице на крни [tab. VII, 3, 4] или са три куглице, које су свакад различита облика и величине. И сам облик тога

Приликом крунисања каже Лукарић да је Душан установио племићки ред спогодга *Credita l'ordine di cavallieri domandato colona di San Stefano*, и да је правима тога реда почастовао и посланице дубровачке. Лукарић је припао из традиција или старијих бележака дубровачких, и његово се називање подудара с аутентичним племићким знацима које на почињима Душановим први пут налазимо. Из тога би изашао да син новци са шлемом, Душанини или властеле његове, припадају времену царства. Није без значаја да овај ред пословани оно што су дубровачки летошници забележили о Душану. Тако је анонимни летописац забележио како је цар Душан послало 1351 посланике у Дубровнике да испите да општине давају племића од 10 до 14 година, да га власница на свом двору и да учини добро и њима и роду њаквом. Дубровчани су му се захвалили слађавши и пославши му тројицу племића којима је било око 40 година, и њих је Душан у својој земљи начинио грофовима, и имао је у њих више вере него у своје худе, *(Nodilo, Annale ragusini, Zagreb 1883, 40)*. Рањица приповеда још осим овога и то, како је Душан много од својих био послао у разне земље да изуче људе разне нације, и с тога је за кратко време у Дубровнику начинио читаву врло депу књижницу, која је трајала дуго и после њега, али су се немаром књиге најпосле погубиле (*Nodilo, ibidem 227*).

Одре Лукарић
Спогодга Редова

Племићи

Племићи
Дубровник

Споменик
Богданова и
Дубровнику

јастучића или дашчице није једнак. Она је каткад шире, каткад узка; каткад су јој стране равне, каткад су удубљеним полукругом унутра унесене. На самој дашчици унутра су или пруте или куглице, а и оперважена је пругама или куглицама, а пруге су каткад равне, каткад изрескане, а каткад из куглица састављене. И ту је, без сумње, свилен вез, или су драгоцености ткане материје, ако је јастучић или сребро и злато, ако је дашчица.¹

*Јастучић за
челенку.*

Овај јастучић имао је задатак, да врх шлема брани од сунца и сунчевих зрака, који би оклопнику овог снајно могли досађивати, а осим тога њиме су заклањане шипчице, карике, кукице и остало чиме је за шлем била привезивана членка. У правој членци увек је врх дашчице на шлему налазио се круг. Ако је перваз шлемове дашчице издубљено округло, онда се овај круг уноси унутра и улази у шлемову дашчицу, као што се то може видети на tab. VII, 2, 12, итд. Круг овај врх шлемове дашчице има различите знане: ружу, звездицу, куглице, које по свој прилици представљају бисер или драго камење. Каткад је круг састављен из потурића који су у ружу састављени (tab. VI, 23). Један пут је (tab. VII, 4) та ружа састављена из цветова крипа. Врх тога круга долази перјаница у разним облицима, или цвет или листови, који су без сумње од злата, сребра или од метала грађени, па позлаћивани. На поврзу tab. VI, 23 овог је место перјанице или цвећа слово S у лепој крупнијој

¹ На издржима европских шлемова врло ретко су дашчица или јастучић пртани тако и да што се на њима готово прзвалио показују; у опште као да је тамо јастучић и да такав много ређе долази. У нас на против мање се мараница виђа, и на шлемовима што су на новцима, готово је једнако дашчица или јастучић. Форму јастучића издава је код нас видeo сам из једног шлему спомештеном у *Jahrbuch der heraldisch-geogenalogischen Vereines Adler in Wien*. II. Wien 1875 стр. 153 из грба једнога аустријскога племена. Јастучић је првени, а на њему је членка.

форми израђено, тако да се од тога почине натпис Stefa-nus, који је на том новцу латински израђен.

Овде, дакле, видимо шлем као знак племићства и племићке војничке уредбе; али га видимо без грба и без правих хералдичких знака, пошто су руже, звездице, па и сами кривови, усамљени овде онде, особито још кад су нејасно изражени, у неку руку само хералдички елементи. Хералдичке целине још нема. Сви ови знаци могу сведочити само да је Душанов двор примио установу витештва, али да се она још није била потпуно развила, те да ни дворска властела, ни сам двор још није био себи израдио свој стаљни грб, него је членке на које долази први властеоски грб, састављао из простих декоративних елемената који су и иначе у архитектури у обичају били. Оне исте руже, звезде, линије и цветове гледамо ми на грађевинама, црквама и везовима онога времена. Оне су се као орнамент у тој средини традицијом преводиле из времена до времена све до наших дана.

Крин
Крин се на Душановим новцима налази још неколико пута на скрипту, премда ту није тако јасно изведен. Тако га видимо на tab. VII, 14, VIII, 10, 13, 16, 18. Овамо иду и новци tab XV, 6, 8, 11. Место креста на мотци коју држи цар и царица налази се крин на новцима tab. XV, 10, 11, 14 врло јасно обележен. Покрај Христова лика на првој страни видимо крин на новцима tab. XV, 11, 12, 14, 15. Има слика на којима је нацрт такав да би се могао узети и за крст и за крин; али смо се ми клонили да та кре слике узимамо у рачун, пошто нам у овоме побројавању, у опште, није потпуност на уму. Главно је у ствари да се посведочи да је било новаца с тим знаковима, и да ти знакови долазе на извесним новцима. Свакојако има споредну вредност у колико и каквих варијетета ти новци долазе.

Особиту пажњу заслужују каторски новци Стефана Душана. С њима иду у једну линију и каторски новци и с

Душан
нова
Стефан
грб.

Крин
на
Душанов
новај.

гова сина цара Уроша. Душанови су новци најртани у Љубића таб. IX под 7 и 8, а Урошеви таб. X 11, 12, 13, 14, 15. У свима је цар с отвореном круном онако како се на краљевима цртала; у свима на тој круни вршкови излазе у тролистак који се може узети као крин; у свима је натпис латински; у многима цар држи у десној руци скнтар с крином (докле је у некима Урошевим скнтар с крстом); у свима цар у левој руци држи земљокруг с крстом. И, на послетку, у свима цар седи на два лава који су као престо начињени, тако да им се главе и предни труп виде као лева и десна страна клупе или престоза. При свем том они су узети као клупа, управо као седиште цару. Зна се, да су Млечићи увек претендовали на приморје и увек се отимали о њега. Зна се да је лав млетачки грб. На новцима млетачким, колико се могосмо известити он долази тек за сувременика Душанова Франческа Дандола 1328—1339, и после се редовно јавља. Држимо по томе да је врло знатно што се млетачки лавови виде на новцима Душановим и Урошевим као седиште. Исте те знане видимо дочекле и на которским новцима краља босанског Стефана и Стефана Остоје који су наштампани у Љубића таб XVI под 22, 23, 24. На првоме и трећем краљ држи у десници скнтар с крином, а у левици земљокруг с крстом; на средњем је у краља само крин на скнтуру. Изгледа да су кринови имали неку везу са држачем приморских земаља и градова; може бити да су кринови имали да обележе романски елеменат, којим је било богато приморје. Но ово истицање извесних хералдичких знака на посебној врсти новца има и своје особито значење за посао којим се ми ове бавимо; без сваке сумње тим се називало како значење хералдичких знака није било непознато владајачким дворовима. Па за то горе наведена околност што њих никада у споменицима српским из времена Душанова нема, значи не да се за њих није знало, не да они

још нису пронађени, него да они у свом правом значењу и употреби још нису били уведени. А увођењу су могли бити на сметни особити разлоги или обичаји.

За Душанова се, дакле, времена, увело господство; увеле су се у пуној форми членке на шлемовима; њих је цар као знак свога краљевског и царског господства ме-тао на своје новце; али цар још није био дотерао до установе правога формалног грба, није био још усвојио стаљне хералдичке знаке за своје членке. У Србији се једнако ломиле о уплив и господство форме источно-византијске и форме западно-европске. Ниједне од њих нису биле у стаљу коначно оне друге истиснути; ниједне од њих нису могле искључиво завладати. Ова чудновата историчка истина по-сведочава се и на студији хералдичких знака и на вештини кованања новаца.

На новцима цара Уроша не опажа се много новога што се не би већ видело на новцима цара Душана. Главне разлике ми ћемо овде побележити.

Тако је, прво, знаменито што на новцима Урошевим ретко кад изостаје шлем. Обично је у њих на једној страни цар на кону или на престолу са српским натписом, а на другој шлем с членком и с латинским натписом. Или је на првој страни Исус Христос, а на другој цар и царица стоје око крста држећи скриптар с крстом у рукама.

Шлемови имају исту форму као и на новцима Душановим; али се членке чешће виђају без круга, и на њима звезда или ружа није представљена на оперваженом кругу, него је просто исечена, и из ње се горе извија перјаница. Тако је на новцима tab. IX. 13, 17, 18, 21.

При Душановим новцима већ је казано, да шлем има свакда шлемову дашчицу, оперважену и искићену различитим начином. То је једна особина српских шлемова, јер такве дашчице не видимо на сувременим шлемовима европ-ским, а за цело она се у Европи није на шлемовима с

*сувремена
шлемова*

толиком правилношћу јављала како то видимо у Србији. За један једини Урошев новац tab. IX, 10, могу забележити да те дашчице нема. Место ње су између шлема и членке неке четири плипчице, које се на вршковима завршују са три куглице.

У погледу хералдичком Урошеви шлемови чине испак један корак напред. На новцу tab IX, 10, који мало час поменујмо на кругу членке, види се јасно изражен велики прост крст, какав се осим те ни на једној другој членци не види. Да ли то није почетак грба? Исто тако на новцу tab IX, 22 излази из шлемове дашчице на место другчије членке а управо као членка једно женско попрсје голо-главо, с хаљином по врху рамена и са неким као скинтом у левој руци. Око тога шлема чита се искварен латински натпис Урошев, а на противној је страни цар на коњу под круном, и тамо пише обичан натпис **Сть цръ**. На тај личи и новац tab. IX, 26, на ком је поврх шлемове дашчице обичан круг с испробијаних шест троуглова. Наврх тога круга стоји голоброда мушки глава гологлава. И ту је латински натпис Урошев око шлема, а на противној је страни на коњу краљ с јасним натписом **Краль**. За тај новац ја мислим да је кован за Вукашина, који се под врховном владом Урошевом Краљем називао. С истим та-ким на једној страни латинским Урошевим а на другој срп-ским Краљеним натписом види се и новац tab IX, 25, који је рђаво сачуван, те му се глава на членци не види, али је иначе с оним једнак. Овде ми је најгодније поменути и новац у Јубића tab IX, 27, на коме је с једне стране владалац на коњу с натписом **Краль**, а с друге шлем са шлемовом дашчицом, кругом и у њему звездом, а наврх круга мушким голобрадом главом дугачке косе. Око тога шлема и членке стоји јасан натпис **Кралница Елена**. Чиј је овај новац? Пок. Ј. Шафарик је мислио да је жене Душанове, а С. Јубић мисли да је жене Вукашинове, која се такође

звала Јелена. Споредивши га с горе реченим новцима где се потписивао Вукашин, који је од Уроша само неки рачун водио, и ја бих се склонио да држим да су ти новци из времена Урошева, али да их је Вукашин на име своје ковao онако као што је мало час поменуте ковао па име врховнога државног поглавара. Иначе на новцима који су чисто Вукашинови као и на повцима његових синова не долазе баш никакви хералдички знаци, него је натпис урезиван преко целе једне стране по чисто византијском начину.

На два новца деспота Оливера (tab. XIV, 11, 12), од којих је на првом натпис Стефана, а на другом Уроша цара, на членци је на првом мушка [бар се тако чини], а на другом женска или девојачка глава.

На новцу жупана Бранка (оца Вукова) који такође припада времену Душанову (Љубић XV, 18) има шлем са окићеном шлемовом дашчицом и ружом у круту; членка су три, како изгледа, крипнова цвета.

Попрсај, предњи трупови хералдичких животиња, главе мушкие и женске јесу обичан хералдички иакит на членкама европскога витештва. За то ја и бележим ове експонате као такве који од довде прегледаних показују најјасније исказани хералдички тип. Но у исти мах не пропуштам и опет забележити, да ми још немамо хералдичке одређености и сталности. И овде је играње и вољно титрање с хералдичним знацима. Они још не показују постојаног стаљно изабраног грба. Међу тим читалац опажа, како се томе корак по корак али стално корачајо.

V

Двоглавни орао и хералдички обичаји у Србији после Душана

Мало пре је наговештено, како су се за Душанова времена у пуној форми увеле членке на шлемовима, и како је и у спољним формама Србија тада ударила на пут

који се дотле није опажао, тражећи и да покаже господство којега су се материјалне подлоге морале раније образовати.

И историја и традиција знају, како су се поједина властела за Душанова времена осилила не само великим освојенима његовим, него без сумње и духом који је он у двор и у државу спрску увео.

Занимљиво је, да хералдика и нумисматички споменици јасно тврде ово што сазнајемо и из историје и из традиције.

Право ковања новца, једно од поглавитих владајачких права, пре Душана су вршили само владаоци. За његове владе то почину да врше не само владаоци него и властела, по свој прилици она која су вршила чувена његова намесништва по провинцијама.

Па у истраживању првих знака правога државног грба, за чудо је да не налазимо почетак ни на једном новцу нити споменику Душановом, него на новцу и на споменику једнога од првих његових властела. Да ли се знак грба доиста само ту почео, и да ли се ту једино налази, не можемо категорички потврдити, по што се не зна да ли се временом неће открити још какав споменик који би могао ову нашу поставку оборити.

Тако први новац, на коме се не налази само шлем, него који носи на себи и прави означен грб, хералдичку слику самодржавног двоглавног орла, припада истини Душановом времену, али није Душанов, него је Душановог властелина Оливера.¹

¹ Овде би се на супрот овоме могла павести едика двоглавога орла на крсту Душанову, којега је изцрт наштампач порад друге књиге Arkiva za povijesnicu jugoslovensku, Zagreb 1852. У белешци И. С. Кукуљевића која је на крају те књиге наштампана назначено је да су крст личански излуђери, восећи га из Црне Горе, где је био четири године за живота владаш Петра Петровића Његоша, позна-

Новац тај насликан је у Љубићевом Opis-u на таб. XIV у два варијетета под 13 и 14. Ту се међу ионцима српским први пут види на целој једној страни двоглавни орао с опуштеним крилима, а око њега се чита латински натпис MONITA DESPOTI OLI, т. j. Oliveri. Али осим

тога писанина, пронали и израз Загреб, и да је тада с оригиналама најпр изведен. Владиши Његошу најућери Дечанци бејаху 1348 донели тај крст, и он је, држећи да је тај крст доиста Душанов, плаћао Дечанцима по 50 дуката на годину за све време, докле крст у Црној Гори остане, и сврх света је посао Дечанцима нов златан крст на појлош. Међу тим натпис тога крста потпуно је лажан, а по свој прилици и крст је од некога другог, а не од Душана. За то се ни слична двоглавога орла која је на том крсту не може ставити у 1348 год. која би по томе натпису долазила. Да је натпис лажан ево по чему ишељимо:

а. Почетак натписа гласи: **Мы Стефланъ Дишланъ а Душан** се ивије инијад сам потписивао **Дишланъ** исти се у српским или латинским натписома његовим најави почетак **Мы**

б. Натпис је писан по руски; руско је **ъ** на више места; за тим речи: **грекескихъ, сенъ, дрека**; поруџије написано **демлахъ** а именуји је за XIV век конгруенција: **кесъ србескихъ и попорескихъ демлахъ**. И форме слова и сви ови знаци русизма могућни су тек у првој половини XVIII века.

в. Нигде и нема слова **ио**, које се у XIV веку редовно писало.

г. Између двеју глава двоглавога орла стоји круна која је тајкоје необична за XIV век, јер је затворена, па форму познијих кнезовских круна са земаљским пругом и крстом врх њега.

Нећу порећи да је могућио, да је крст из времена Душанова, о чему би се у остадом морала саслушати миња техничких вештаца, а да су само доњи део с натписом најућери после, без сумње ради прошаље и трговине, измислили. Очевидно је, да се састављач натписа трудио да га силоши у старом стилу. Али га је невештина издала. Јер ни овај уметак: **иконе на рисокоди занѣшано родитеlem моимъ** са свим показује позијега халинатора, јер баш да би то и дошло у натпис, инијад се у XIV веку не би место **хрисокодъ** које редовно долази, написала познија и народним говором искварена реч **рисокодъ** која показује писца који ивије знао грчан; а у Душаново време су без сумње знали грчки они који су састављали натписе за цареве поклоне;

новца налази се исти хералдички знак и на другим споменицима истога деспота Оливера, и у толико већој предности за нас што га на тим споменицима с назначеном годином видимо. Као што показује свечана даровна повеља Душанова, штампана у Гласнику XXVII, 287, којом је на знаменитом сабору скопаљском 1347, приликом проглашења царства у Србији, игуменија Лесновска проглашена за епископију, цар Душан Оливер зове „свељубимим и срдачним властелином деспотом Оливером“, и цар чини особиту пажњу и миљост његовој задужбини Леснову, која се налазила у пределу Злетову, јужно од Кратова и Егри-Паланке. Та је задужбина у време сабора била већ сазидана и готова. У Гласнику XIII, 295 штампане су из описа те задужбине Оливерове неколике белешке од Ст. Верковића. Из њих се види, да се у њој и сад налази деспот Оливер насликан као кнез, са грчким патцисом, с ореолом око главе, у драгоценој долами која је искрена догланитиј орловима од врата до ногу. Та нам је белешка сведочанство, да су орлови на долама Оливеровој рађени пре 1347 год. и да се он пре те године, у којој је у Србији проглашено царство, служио овим хералдичким знаком. Ниже ћемо видети, да се и на другим споменицима налазе орлови на пртани на хальни, тако као у Оливера, или на камену. Какав је био положај Оливеров, види се из једног причаја Кантакузенова,¹ а осим тога још и из једног записа на књизи светог Јеврема, где се казује како је та књига писана у Леснову за време цара бугарског Јов. Александра, цара српског и грчког Стефана и великог деспота Јована Оливера. Тада је из године 1353, а то значи да је Јован Оливер и тада као господар у тој земљи живео и части једнаке с владајачкима уживао.²

¹ Гласник XII, 393.

² Гласник XLII, 15.

К овоме свему додаћемо још белешку о слици Константина деспота која се налази у Јеванђељу писаном 1356 године за цара бугарског Јована Александра. И ту се на халгини деспотовој налазе двоглави орлови с опуштеним крилима. Слика је та наштампана као прилог к Јагићевом *Archiv f. slav. Philologie VII, 1.*, где је и опис истога је ванђеља. За Константина пише да је **цар велики Јован Јован Александар**. Није чисто, да ли је ово Константин, син Дејанов, сестрић Душанов, али су и други мислили да то он може бити, те и ја то бележим. Ако је то Константин син Дејанов, онда би се двоглави орлови показали у некој вези са том земљом, на којој их први пут видимо. Од Константина, сестрића Душанова, има и један новац (Ljubić, tab. XIV, 15).

Орлови су, свакојако, знамење царскога грба. За цареве се византијске прича да су носили пурпурне халгине златом извезене, на којима се налази у везу изведен царски двоглавни орао. Таке исте пурпурне халгине с двоглавним орловима виде се на владаоцима српским на живописима који се по црквама српским налазе и који се приписују XV веку. Остаје загонетно, откуд да се знак царски, за који се у нас у XV веку већ знало каквога је значења и коме припада, нађе најпре у Оливера. Натписи над истом сликом Оливеровом у Леснову исписани су грчки, што се иначе по српским црквама није чинило. То би могло значити, да су живопис радили византијски уметници, и по томе да је и прва слика двоглавога орла у Србији византијскога порекла, као што су и познији хералдици тумачили, пишући, да је Душан, унесавши у свој наслов **цар Грком**, узео царски грб, двоглавога орла, који своје порекло још од римскога царства води.

Овде је место да споменемо и скултурне наките на Дечанима на спољној и унутрашњој страни манастира, које само из Јуришићева описа познавати можемо. У тим на-

китима долазе разне животиње у природном или фантастичном облику. Међу њима долази често орао и долази лав, којега на Бранковића грбу видимо. Али по свему изгледа да су и лав и орао на Дечанима само архитектурна орнаментика, којој се тек нико може значај грба приписати. И сам правац Ст. Дечанскога, човека посве смрног и мирног, није водио у частољубиви полет пробијања нових путова и увођења нових обичаја у живот народни. Чисту слику формално-игнога грба по свима хералдичким правилима видимо у нашим споменицима први пут на новцима зетских племића Балшића. Кад погледамо новце те породице у Љубићевом Opis-u tab. XIV, 2—10 видимо чисту слику грба. Тако на новцу под 2 имамо троугласт штит са нацртаном курјачком главом као знаком грба; имамо врх тога штита шлем из кога се као членка подиже глава курјачка. То је исто, и ако друкчије нацртано, и на новцу под 6, 7, 8, 9, 10. На новцу под 8 видимо на врху шлема, међу шлемом и членком, неке наките и с предње и с стражње стране, који као да су пера или заставице и трепетљике од јастучића, који је имао место међу шлемом и членком. И на новцу под 6 и 7 види се остраг на членци као заставице. Иначе се на осталим новцима глава курјачка у членци наслана доњим, дебљим делом врата одмах на шлем, и не виде се трагови од јастучића или дашчице. На новцу под 5 који је Љубић приписао Балишићима, види се само шлем с јастучићем и ружом у колуту, по обичају којега су се у Србији махом држали; на новцима 3 и 4 види се само членка (курјачка глава) и вршак од шлема, на који је членка насађена. Ови новци припадају последњим десетинама XIV, а првим XV века.

Тек позније, у XV веку, види се тако чист хералдички грб и на српским споменицима; али оно што је Оливер почeo настављао се без прекида.

Новци кнеза Лазара не показују, у осталом, ипшта ново; и као и новци Стејана Дечанског смерно се дриже уобичајених начина, служећи се од свију хералдичких знака тек понегде сликом грба. Али баш кнеза Лазара време износи слику црскога двоглавнога орла на више начина у архитектурним споменицима.¹

Тако се по предању зна да је паперту у Хиландару зидао Кнез Лазар. У тој паперти њему се сваке године на Бидов дан чини литургија.² На уласку у ту паперту на левој страни црквене фасаде, на висини три метра с пода је у зиду у камену у величини пола метра двоглавни орао с крилима каоkad ће да полети.³ На хачинама кнеза Лазара на фреско-сликама његовим у манастиру Раванице цртан је двоглави орао у округлим црвеним пољима која су онточена златним колутима. Слика орла је као и она у Хиландару, с крилима у лету; она је златна. Такав је исти орао и на огртчу кнеза Лазара на фрескама у истом манастиру.⁴ Са цркве кнеза Лазара у Крушевцу имам нацрт двоглавога орла како је употребљен у ориаментима више јужних врата црквених. Мој је нацрт од г. Вл. Тителбаха. Осим што је већма дугуљаст, и што око врата има колир, који се на фрескама не налази и којега нема ни на хиландарском каменорезу, ова се слика иначе не разликује од осталих. Свуда је једнак општи карактер орла у лету. Више јужних врата црквених може се тај двоглави орао видети и у Капици Византијским споменицима на таб. VIII. Али пре него што је оправљена црква Крушевачка, онда

¹ Аврамовић, Опис, арев. грб. у Светој Гори. 1, 5.

² Белешку о томе и нацрт орла имам захвални доброти г. архим. И. Дучића, који је спомни научнијој прилуком своје походе Хиландара у години 1882.

³ Савић из Раванице имам захвални доброти г. Влад. Тителбаха који их је на месту прецртавао.

кад она још није служила, Ами Буе је на врху портала видео два орла од камена (deux aigles surmontant le portail). Сад је томе једини траг у белешци Ами Буе, и ништа се не зна куд су се делити орлови са портала, кад је позије црква оправљана. У истој књизи Каница, таб. IX види се слика двоглавога орла још на одломку некога капитла са стуба из Жиче, на једном од троугластих поља којима се стуб завршивао. И ту је орао с крилима опуштеним или у полету. Ту је орао узет као орнаменат, јер се на другом троугластом пољу истога стуба види друга нека фантастична животиња. Обе главе орлове на томе капитлу држе у кљуну неки комад шипчице или скриптра. Овај одломак из Жиче сад се налази у Народном Музеју у Београду, куда га је г. Валтровић добавио. Одломак је тај израђен од белог студеничког мрамора, и г. Валтровић мисли да је из новијег доба и да је рад на њему доста примињиван, као и да је део заклонца на суду за свето миро. Слике су на њему равне, а не обле, а поље јеоко њих само са $1\frac{1}{2}$ милиметар. На капитлами стубова који у Дечанима држе сводове женске цркве израђивање су такође слике животињске. Тако су на два стуба лавови, на једном пак орлови с раскинутим крилима (али не двоглави). Толико се види из Јуришићева описа (Дечански првенач, 20). Да се вратимо к Жичи. На сликама краљева Стефана Првовенчаног и Радослава налазе се такође орлови. Г. Валтровић и Милутиновић, налазећи у живопису белеге ренесанса, суде да он не може бити старији од XV века. Обновљање се даје лако објаснити тиме, што је Жича приликом једног рата с Маџарима XIII веку горела. Што су у обновљању живописци сликали краљеве с двоглавим орловима, то значи да се у то време мислило у Србији да су двоглави орлови симбол и белег краљевскога достојанства, да се, дакле, о њима мислило потпуно хералдички.

Слике краља Првовенчаног и Радослава налазе се

на фрескама под кулом у Жичи. Двоглав орао је насликан у колутима који иду низ хаљину озго на ниже, и сликан је жуто на црвеном пољу. У јужној капели жичке цркве има на јужном зиду слика св. Ђурђа или св. Димитрија са белим орловима на хаљини. На доњој страни лука испод западног улаза под жичку кулу налазе се такође у колутима жути опточеним двоглавим орловима црвеном бојом на белом пољу израђени. На неким колутима долази прост крст исто тако на белом пољу. И ови орлови као и они на краљевским хаљинама и на слици св. Ђурђа стилизовани су, и крила су им у полету, али нешто више расширена него обично. Цртање показује начин хералдички, по коме би се дало судити да живописцу хералдичка вештина није била непозната.

Д. Аврамовић у Опису древ. срп. у Светој Гори, стр. 12—13 говори о купи од слонове кости која је по једном предању од Стевана Немање а по другом од Ст. Душана остала. Она је сва изнутра сребром окована и посмаћена, а заклопац, оков око краја горе и доле, и држак све је од сребра, па посмаћено. На слоновој кости изрезана је идила Меркура с Дијаном, два пастира, овце и косе. На заклонцу те чаше нашао је г. Н. Дучић слику двоглавог орла с кнегевском круном врх обе главе; крила су му у полету; десном канцијом држи крипинов цвет; левом земаљски круг. Д. Аврамовић говори да на том заклонцу има грб, али га не описује (не каже ни да је орао), а на напрту на табли II под 2 имају два празна штита (на којима је без сумње ово што је Н. Дучић смишио), врх њих шлем с јастучићем, круном и драперијом. И напрт из митологије, и кнегевска круна над орловским главама, и форма шлема и грбова и драперије, и финона рада у свему показују јасно да ово не може бити купа Немањина, јер је посао извесно познији. Ја држим да је та купа припадала без сумње некоме од српске емигроване

властеле у Италији, и да је тамо негде за време ренесанса рађена.

Појављивање двоглавог орла као знака краљевске или царске власти у време Лазарево, наставља се на исти начин на споменицима и после Лазара. У манастиру Љубостињи, задужбини царице Милице, жене Лазареве, изрезан је на камену на амвону двоглави орао. По нацрту који такође имам од г. Вл. Тителбаха, вратови обеју глава полазе у том нацрту засебно свака из по једног крила, и као на крушевачкој цркви имају колир, али двострук, којим испод главе изгледају везани. На отртчу царице Милице у Љубостињи који је на фреско-слици њеној, налази се такође златан двоглави орло, опточен златним колутима, на првом пољу, онако као на фрескама кнеза Лазара.

На споменицима сина Лазарева деспота Стефана, видимо још веће обиље, јер у њега исти орао иде и на новце. Али ћемо најпре извести, где се на осталим споменицима налази. Од г. Вл. Тителбаха имам један нацрт с источног прозора у Каленићу који је задужбина деспота Стефана. И он има исти карактер који видимо на орнаменту више дужних врата цркве крушевачке. Дугуљаст је, крила су у полету, и око оба врата који излазе из трупа има котур. Слично орловима на фрескама у Раваници и Љубостињи и халцина деспота Стефана на фреско-слици у Манастији окићена је златним орловима, опточеним златним колутима на првеној порти халцине. Ту сам слику и сам у јесен 1882 у Манастију гледао, а имам и нацрте од г. Вл. Тителбаха. И у Дечанима имају неки знаци грба из времена царице Милице и деспота Стефана. После боја косовског Дечани су морали опустети и већда изгорети од најезде турске, која се тим путем у то време до неких места у Лиму распирала. Јер царица Милица са синовима Стефаном и Вуком у једном запису дечанском казује како је то место

„пожежено и опровержено“ које од Турака, које од осталих који су земљу пређе држали. За то је царица Милица прегла да она и синови њени буду *втори ктитори сије сећије обитељи*. Овом приликом начинила је сигурно царицу Милицу са синовима својим округ око полијелеја који виси о највишем кубету цркве дечанске и којега пречник износи четрнаест стопа. На дашчицама од туче које се налазе у осам ланаца на којима виси тај округ, изливен је на свакој крст са четири очија.¹ Ту би била најстарија слика онога грба с којим је Србија као кнежевина почела свој државни живот, а који се и сад налази на првим двоглавом орлу грба Краљевине Србије.

Из ових бележака купљених по споменицима прећи ћемо опет на споменике нумизматичке.

На новцима које је Љубић приписао Деспоту Стефану нема ниједног који би носио орла. Али у збирци Његовог Величанства Краља Милана налази се новац Деспота Стефана, на коме је с једне стране на средини двоглави орао с крилима у полету, као што су и на горе наведеним сликама, и коме у округу стоји натпис **ДЕСПОТЪ СТЕФАНЪ**. С друге стране је Исус Христос у овалном кругу, аoko овала налази се с обе стране по један кривов цвет, хералдички знак, који се први јавља и који скоро никако не илчезава на српским новцима. Из овога се поуздано извести може, да деспоту Стефану припада и новац штампан од пок. дра Ј. Шагарика на табли VIII, под 91 уз Гласник III. На том новцу има такође слика двоглавог орла с крилима у полету.

На последњу долази као завршетак новац деспота Стефана Бранковића (Еурђева сина), на коме се види орао. Тај је орао истински једноглав, али је слика грба за то у пуној хералдичкој форми. Насликана је у Љубића tab.

¹ Јуришић Г. Дечанскій првенецъ, 30.

XIII, бр. 29, а описана на стр. 181 његова дјела, где се из описа види да се у више екземпладара налази сачувана. Ту је орао на троугластом штиту; и њему су крила у полету, али јаче раширене. Над хералдичким штитом налази се шлем с волујским роговима као членком, који су у Европи често употребљавани као членке метати. Натпис је просто **ДЕСПОЈ**.

На крају, дакле, пред сами пад свој, без сумње утицајем западнијих области, и ваљда нарочито Босне, у којој се потпуно хералдичка форма грба из раније развила и утврдила, видимо где и Србија почине усвајати потпуно хералдичку форму. Тај је новац, у осталом, једини, на ком су Бранковићи оставили свој породични грб лава, и усвојили место њега земаљски грб орла, којим се кнез-Лазарева породица толико служила, и који је управо за владе те породице постао симбол државног јединства и владајачког достојанства у Србији.

VI

Хералдички обичаји за Бранковића, до пропasti државне и на печатима.

У претходном чланку ми смо већ на завршетку свога посла; скоро сав хералдички материјал који нам је на расположењу претресен је и разјашњен. Остаје да још неколико погледа бајимо на новце последњих српских владалаца и великаша на којима нема орла, пошто су нас у претходном чланку забављали само они новци на којима се двоглави орао налазио.

Тако на новцима деспота Стефана још долази крст (Љубић, tab. XII 13) којега су углови испуњени словима од потписа **ДЕСПОЈ**; на другом једном новцу истога владалаца (Љубић, tab XII, 22) натпис је **ДЕСПОЈ** на једној

страни, а на другој је крст и у угловима његовим, где данас стоје оцила, положене су звезде. На новцу 20 исте табле око потписа **ДЕСПОТЪ** стоје два крина и четири звезде. Звезде су али друкчије распоређене око крста и на новцу 21 исте табле, где је натпис **ГИЉ ДЕСПОТЪ**. Кринови долазе и иначе на новцима деспота Стефана, што се може видети у Љубићу из табли XII под 5, 15 осим оних који су већ споменути.

Породица Бранковићева која је, као што је познато, још за Лазарева времена имала засебне земље и у њима своју засебну управу, држи почињући још од Вука Бранковића засебно место и у нумизматичним споменицима, од којега као да једини изузетак прави онај новац Стефана Ђурђева Бранковића, који је напред спомињат и који носи правилан хералдички грб са членком бивољих рогова на шлему и сликом орла на штиту. Још познати старешина те породице Жупан Бранко припадао је у ред оне неколицине великаша Душанових, који су имали право да кују новце. Од њега је сачуван новац са натписом **Г ЖУПА
БРАНКО** (Љубић, XV таб. 18) и на њему је шлем с членком, на којој је ружа у колуту, а горе врх ие три цвета (по свој прилици крина). Бранков син Вук Бранковић оставио је иза себе више новаца, као прави владалац. Тако Љубић има од њега на табли XII осам и на табли XIII четири, свега једанаест варијетета насликаних. На новцима је његовим обично прост натпис: **Вљкъ, Вљковъ динаръ, Блз-
гокерии Влкъ.** На једном је прост шлем без членке, што је значило племићство. На другоме долази слика лава који корача. Ту је најпре (Љубић XIII, 2) Бранковићев лав изведен. На једном новцу (Љубић XII, 25) Вук је у свечаном оделу нацртан стојећи; у десној руци држи четвороструку заставницу, а покрај њега с десна находе се три звездице. На слици Вукова новца из табли XII, 20 у Љубићу

бића види се крниов цвет. Сви, дакле, елементи који се виђају на новцима потоњих Бранковића налазе се већ и на новцима Вуковим.

*Novčići
Brančić
i učenac*

Новци Ђурђа Бранковића одликују се великом разнолин-
кошћу, и лепотом искчу између свију српских новаца. На
њима се види да уплив ренесанса није мимоизашло Србију.
Лавови су израђени не с наказном невештином која се
види на сликама готово свију немањићских новаца, него
с извесном лепотом која се и у словима и у целој осталој
изради јасно огледа. Лав, који је био породични грб и који
је сад са узвишењем породице на владајачки престо срп-
ски заменио народни грб, израђен је на новцима под 5, 6,
7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 22, 23 та-
бле XIII у Љубићу. На новцу 11 израђена је глава Ђур-
ђева у размеру колики је новац. На новцу 13 израђена
је опет у размеру колики је новац глава Исуса Христа с
лепотом која се од наших ињвација само на томе новцу види.
На новцима под 14, 15 насликан је Ђурађ у маломе с
круном на глави, седећи на престолу и држећи у десној
руци го мач, а у левој земаљски круг с крстом. На новцу
16 насликан је Ђурађ стојећи, с круном на глави, држећи
у десној руци го мач, а у левој земаљски круг с крстом
а огнут дугом халцином која је испод грла закопчана.
Доња халцина, преко које је појас, такође је дугачка;
глава је с брадом и дугачком косом; круна отворена. И
кринови су на Ђурђевим новцима лепше израђени. Они се
налазе око лава или сами око натписа као јединно хералдич-
ко обележје као што је на новцима 24, 25. Звезде се та-
кође виде на новцима Бранковића, где где саме, где где опет
заједно са криновима.

Čuđi čas

Новце Ђурђева сина Стефана Бранковића, које му
Љубић приписује и који се одликују членком бивољих ро-
гова већ смо горе помињали.

Новце Балшића који први међу српским новцима показују чисту хералдичку слику грба такође смо горе помињали.

О осталима нема се шта особено рећи.

Још нам је остало да прегледамо печате од времена владе Душанове па до свршетка старога хералдичког периода.

На жалост стари српски печати нису како ваља издати. Њих је сачувано од свију владајаца и знатних личности толико колико би за науку довољно било да им се карактер проучи и обележи, али се за сад само зна где су; о некима се зна и шта на њима има, а о некима се не зна ни то. Била би велика корист за проучавање печата и хералдике, да се и сви печати покупе и издаду онако како су већ стари новци покупљени и издани толико да се њима мало шта ново може додати. Овде ћемо ипак по ономе што је познато да кажемо свој суд о печатима и да обележимо колико је и докле хералдика утицала на састав печата.

По материјалу који је пред нама изгледа да су форме и упливи византинизма, који су у почетку дали правац облику печата, на печатима јачи отпор давали хералдичким упливима запада, него што се то на новцима чинило. Овоме ће бити и ситних обичних узрока који су из природе послова и од личности мајстора и радника потицали. Познато је да су руде у Србији почели обрађивати, па су и после обрађивали људи са запада, тако звани Саси, међу које се одмах с почетка мешало доста Италијанаца. Мајстори који су у почетку у Брскову новце ковали морали су бити Италијанци. Отуд ми на новцима видимо уплив италијански, и отуд су многи новци Урошеви и Милутинови са свим слични с новцима млетачким. Трговачке и индустриске везе (најочиго западних и приморских) српских земаља са Италијом узрок су и латинским натписима, а тим истим путем и другим ситнијим западним обичајима, па

и хералдици. Великаш Душанов Оливер ковао је сребрне новце за то што је имао богате сребрне руднике у Кратову. Или они људи са запада који су његовим рударством управљали, или архитекти који су му задужбину Лесново градили могли су му помоћи да се реши да почне употребљавати орла. Што се орао у споменицима Лазаревим види само на споменицима архитектурним могло би се томе истом узроку приписати. Што деспот Стефан, а особито Бранковићи, почину у томе много већма улазити у западне обичаје и већ одсудно усвајају хералдичке знаке, дошло је самим током времена, нешто као развитак из ранијих почетака, нешто пак из земаљских са западом јаче везаних интереса и свеза.

Што се печата тиче, општи византијски тип из времена после васпостављења икона, у које доба и наша историја пада, био је да нечата на једној страни носе лик Ис. Христа, Богородице, или којега свеца који је патрон оноге чији је печат. На другој страни био је натпис или лик владаоца или онога чиј је печат. Ако је лик, натпис је текао у околну; ако лик онога чиј је печат није стављен на печат, онда је натпис био изведен у положеним линијама на другој страни печата.¹ Такви су и они печати српских владаоца које смо горе описали. Још је у Византији био обичај служити се са више печата. На истоку се и сад виђенији људи служе по томе византијском обичају са три печата, једним службеним и великим за писма и исправе, једним само за писма, а једним за свим приватне ствари, на ком и нема имена, него је место имена каква тајanstvena изрека под којом се води кореспонденција, за коју се не жели да буде познато од кога је. И по материјалу били су различити они печати. На нашим споменицима сачувани су печати од злата, сре-

¹ Види горе већ један пут наведену књигу Dr. A. Moedmann-a Sur les sceaux et plombs byzantins, Constantinople 1873

бра,¹ воска; а у Византији били су у обичају и оловни печати, који су се на свим приватне ствари метални. Међу нашим печатима разликују споменици јерозавни, *есуби, обични и обичајни, знаменити, велики, средњи, обестранни.*² У дубровачким записима из времена Душанова још се спомињу тајни печати, којима се краљ служио (Пуцић Српски споменици II, 9, 11). На једном печату краља Вукашина чита се натпис *крадац Кљадина прстен* (Mon serb. 181). То би био мали печат, мали од великих висујућих печата. Описи печата који за овим долазе јасно показују да су се печати, особито златни и сребрни, за појединачна писма нарочито ковали или избијали, пошто се налази печата по композицији и натпису са свим једнаким или израде различите. Отуда без сумње велика различност која се види у печатима једнога истог владаоца. Све пак што нам наука казује о печатима византijским, ми у потпуности налазимо и на печатима нашим.

Све печате, за које сад знајмо, можемо поделити на гомилу византijског облика која не зна ништа о грбу и хералдичким знацима и на гомилу западног облика, на којој се више грб и хералдички знаци.

У Аврамовића Опису таб. VIII, под 9 има један печат Душана као краља, где је на једној страни насликан архијакон Стеван с кадионицом у руци и с кружним натписом у околну, а на другој краљ под круном затвореном, с које висе доле с обе стране о некој врвци по три крупна зрина бисера. Краљ је у свечаном оделу с брадом и великом брковима; у десној руци држи крст с две пречаге, а у левој смотрану хрусовуљу. Натпис је око патрона: *+Свети*

¹ Један сребрни печат из царском писму Душановом 1352 записан је у дубровачким књигама. Пуцић Српски споменици, II, 23.

² Даничић, Рјечник из књижевних старина под Печать.

Степанъ првкомуненникъ архидиаконъ и постол; а око краља:
+Стефанъ краљ и христа бгл керн краљ србскихъ ѳиль и поморскихъ. На печату који је на повељи манастира Зографа и коју је Душан као цар дао, с једне је стране Исус Христос, а с друге цар с круном, држећи крст у десној а десну повељу у левој руци. Ту пише **Сфња царь србскихъ и поморскихъ ѳила.** Са патроном архиђаконом Стеваном и обичним потписом у златном лиму има печат у Народној библиотеци на писму штампаном у Гласнику XXVII, 285. У делу Бернарда Нани *De duobus imperatorum Rassiae nummis, Venetiae 1750, 1752* има печат златан Душанов са повеље дате Которанима, али пошто је на печату с обе стране цар, што никад не долази, пошто је напис руски, то ће печат извесно бити лажан, нарочито ако је при оној дипломи коју је Миклошић под CXXX 1351 стр. 149 у Mon. serb. наптампао, која је преписивана, и у њој без икакве сумње има лажних места, пошто се Данило час зове архијепископ, а час патријарх. У Пуцића Српским споменицима, књ. II, 9 дубровачки записи Душанова времена говоре о неком писму Душановом *secreto regis Rassie*, а на страни 11 помиње *litteras Regis Raxie bullatas duobus sigillis secretis ipsius domini Regis*, а на стр. 17 под годином 1342, 2 Октобра записан је садржај писма сим *sigillo cere pendentis giale sculte figure regie sedentis in sedia*. Тај печат од воска одговара печату Урошеву од олова који је горе описан и који се у Љубићеву делу насликан налази. Без сумње је и тамо друга страна носила архиђакона Стевана.

На реду су нам печати Душанова сина цара Уроша.

Златан печат Урошев који виси о црвеној неоплетеној свили на повељи датој Хиландару објавио је Д. Аврамовић у Описанију на табли XIII под 10. Ту је с једне стране свети Стефан с кадионицом у руци и с написом **Си Сфња првкомуненникъ и архидиаконъ;** на другој је цар са

затвореном царском круном, с које виси бисер; у десној руци држи крст са две пречаге; леву држи на срцу; по празном пољу има натпис: **СФЬ ЦР ВСЕ СРЪБСКЕ ЗЕМ И ПОМОРСКЕ И ГРУКЕ.** Хералдичких знака никаквих. Истога је састава, и ако је друкчији и златни печат Урошев на хиландарско-јерусалимској повељи коју је преписао др. Ј. Шафарик у Гласнику II, 292. „На првеној непреденој свили, стоји тамо, виси златан печат великом талиру подобан, ког предња страна или лице показујелик светога Стефана, држећи у десној руци крст, а у левој руци кадионицу, с натписом око овог следујућим: **Прокомученик архиђаконъ стефанъ;** на другој страни изображен је цар Урош под круном у царској одежди држећи у десној руци двоструки крст, а у левој кратак скриптар; око њега стоји натпис **степанъ кь ха ка благовѣтии излѣдъ ѿрошъ.** Бернардо Нани у своме горе поменутом делу спомиње златан печат цара Уроша са повеље дате Которанима, који је и по натпису (осим што пише **Стефанъ ѿрошъ** место само **Стефанъ**) и по свему једнак с оним Душанове повеље Которанима који је мало више описан. О овоме се другом оно исто може рећи што и о оном првом.

Од краља Вукашина има само један печат сачуван, неиздан (ма да је у Бечу) и описан недовољно. Тада је печат на писму од 5. Априла 1370, и њим се потврђују права Дубровчанима. Непотпуни опис тога печата налази се у књизи „Србски споменици, собрани трудомъ Павла Карако-Тартковића, Београд, 1840“ на стр. 77. На печату је, по томе опису, „у среди човек до половице, на глави му круна, а на круни крст; а око њега од врха до дна и с једне и с друге стране по један цвет. Наоколо уписане су ове речи: **Благовѣтина краља Вукашина прѣстенъ.** Штета је, што није забележено какви су они цветови са стране. Да ли су кринови? Било би врло знатно, ако су кринови, јер би то био први краљевски печат с хералдичким знаком. Најпре

може бити да су то гране као што су оне на Аврамовићевом снимку печата кнез-Лазарева таб. IX, бр. 11, који ће сад описивати.

Сребрни, па позлаћен печат кнеза Лазара налази се на даровници којом је син његов, без сумње у почетку владе, потврдио Хиландару поклон сребра из новогордскаго обиља. Печат је тај сребрни, па позлаћен, и снимак је наштампао Д. Аврамовић у Описанију на таб. IX под бр. 11. Израдом и шарама он у неколико одступа од пређашњих, али састав му се ничим у главноме не разликује. На једној му је страни архиђакон Стефан са светитељским кругом око главе, држећи кадионицу у десној а цркву у левој руци. И с једне и с друге стране светитеља виде се у полуокругу цветови. Натпис гласи: **+сты стефлии пръвомоу-теникъ кнѧзь**. На другој је страни Кнез Лазар с царском затвореном круном на глави, у десној руци држи крст, а у левој по вељу у смотку. Из ногу кнезових иду на више те полуокругом испуњају празно поље око кнеза две гране с дугачким листовима. Натпис гласи: **+въ хъ ба благоверни кнѧзъ лазарь**. Други печат описује др. Ј. Суботић у Срб. Летопису 1847, IV, стр 57. Он је на дипломи раваничкој која се и сад налази у манастиру Раваница у Фрушкој Гори. Он га описује овако: „Печат виси о лепом дебелом гајтапу од црвене свиле, са китама на крајевима, који гајтап пролази кроз печат жут, по свој прилици сребрни па позлаћен. Овај печат, округао, има у пречнику 0.097 м. а дебео може бити на 0.013 м. С једне стране печата види се Христос седећи с распиреним рукама са писменима Ис Хс.; у наоколу међу линијама **+Възнесе се изъ славе хсе-къ изъ радость сътвори въстаникомъ**. С друге стране види се човек с брадом и брковима, круну на глави имајући, крст у десној руци, а леву на прсима држећи, у дугачкој одећи, опасан, до колена видећи се, с натписом у наоколу **Къ хъ ба благоверни кнѧзъ лазарь гъвъској скрскон и помориј**.

žemili. Један печат Лазарев налази се и на писму једном дубровачком штампаном у Пуцића Српским споменицима II, 29—30. Описан је овако: у среди некакав лик као спаситељев или којег свеца, али се не може добро распознати, а около су ова слова: **по милости божији Стефанъ књ. . . . благоверни кнезъ.** Писмо је из 1388. И ту је, dakle, исти горе описивани тип.

Да поменемо овде и једну црквену заставу из Моровића, коју је нашао и у Starinama XII, 258 описао В. Качановски. Она се чувала у старом граду у Моровићу, у православној цркви која је порушена, и сад се чува у новој Моровићкој цркви. На главној страни заставе приказује се с десна сунце уз натпис **слице**, у средини слика св. Димитрија с натписом **стъпъ иу димитръ**; с лева је **хс**. Испод натписа на десној страни пише: **црковь юже створи Крль (Б)рошъ къ Уръюн Горн хр стън (Тро)-ицъ;** на левој страни **гра(д) Причрень.** На другој страни се показује слика св. арханђела Михаила с натписом **архангълъ Михаилъ.** В. Качановски није ни речи казао о боји заставе. Он само напомиње, да је она по облику веома слична заставама које се и данас у Русији употребљују, и није онако широка како су данашње заставе по српским црквама, с додатком да ће облик бити византијски. Вредно би било да се ова застава боље опише, а ово што смо навели ставља је у ред споменика који имају потпуно византијски стил.

Откуда је J. Рајић узео онај печат Кнез-Лазара који је у почетку његове треће књиге наштампан, није забележио. По довде наведеним аутентичним споменицима прећашњега и Лазарева времена, печат као што је онај у Рајића наштампани, није могућан. Он је, по том, или истога извора којега и познати ликови српских владалаца у истој књизи, то јест изминућен за заглавље главе о Кнез-Лазару, или ако је од некуд снимљен, онда је онамо ла-

*Моровић.
Застава*

жан и онога постања којега горе наведени натпис на крсту Душанову или печатима повеља котарских. Ни форма орла, ни срце на грудима орла, ни облик круне, ни положај крила, ни симболички знаци на срцу што је на прсима који се на тој Рађићевој слици виде, не одговарају обичајима онога времена и карактеру који се на осталим несумњиво аутентичним печатима види. Од некуд памтим, да и на повељи Лазаревој у Горњаку има двоглави орао; али је и то позан посао, пошто повеља горњачка није оригинал него препис из половине прошлога века,¹ и преписач се могао са свим добро послужити Жемаровићевом Стематографијом о које ћемо критичкој вредности и аутентичности извора имати прилику да познije говоримо.

Печат деспота Стефана на даровној повељи хиландарској датој 4 Јуна 1411 у Јагодињи наптамао је Аврамовић на таб. Х свога Описанија. Тај печат је сребрни па позлаћен, виси о црвеној неоплетеној свили, лепше је израђен, и има на првој страни слику Христову који левом руком држи књигу у које се на корици види крст, а десном руком благосиља. Око светитељскога круга стоје слова **ИС ХС**. На Христу се јасно види горња халана огрнута. На другој страни је слика деспотова. На њему се јасно види отворена круна. Из венца од квадрата, коме је свакоме у средини драги камен, дизала су се на тој круни четири триугла, и перваз њихових двеју горњих страна свршавао се у хералдичку слику крзна. Та хералдичка слика крзна висила је и од круне на ниже.

¹ Јоак. Вујић који је први издао те повеље, пише у Путешетвију по Србији на стр. 73: На первом писменом Букни стоје седам провинија изображене најбољи ти Тиквачија, Србија, Мисија, Мавровија, Босна, Хумија, Сремија и Раша, а доле под писменом Букни стоји свет са евангелијем, Коста Поповић (Пут лицејских патомаца. Београд 1867, стр. 39) најже да тоганичега нема, и напомиње да су преписи рађени 1750, и да Горњак нема правих старина. О овоме ће на kraју ош бити говора.

Број
Стефан
Текст

Деспот има кратку браду и окротке подебеле бркове, у десној руци држи крст, а у левој повељу. На пошироком појасу дугачке деспотове хаљине, на широком доњем рубу, на запонцима и неком рубу на врху рукава види се драго камење. Преко леве руке виси му крај од појаса онако окићен као и појас сам, али као да је шири. Маљ на коју слици да се одело тако лепо прегледати даје. Натпис је у два реда крајем у около и гласи: **†Въ хса ега благородни деспотъ Стефанъ и гдъ се сръбските земли и подоунавски.** С овим печатом има да се спореди други без датума којим се Хиландару неке међе утврђују, и који је Аврамовић у истом делу на табли XI издао. И тај је сребрни па позлаћен, и он виси на црвеној неоплетеној свили. Натпис је исти, и ако је на ново резан и с неким ситним правописним разликама. Слика деспотова је онака иста, с истом (ма да је друкчије нацртана) круном, али је хаљина на деспоту са свим праста, с обичним первазима, спред расечена (као долама). Појас је такође обичан, и од њега је један крај превешен преко леве руке. Један печат има на писму којим су 2 Декембра 1405 потврђена права Дубровчанима. Не знамо шта има на њему пошто је Миклошић (Mon. serb. 269) саопштио само потписе с печата. На том је печату од интереса што се уз деспота Стефана помиње и брат његов **гнъ Књъ Стефанъ.** Али најзначајнији од свију печата деспота Стефана јесте овај печат на даровници Миленевској, који по Српско-Далматинском Магацину за 1844 Миклошић наводи на стр. 335 његових Monumenta serbica. Тај печат је описан у реченој книзи Српско-Далматинског магацина на стр. 127 овим речима: „Испод потписа (превеликим начелним писменима испреплетана) кроз четири јамице проучвена је исплетена црвена свила (ибришем), о којој велики печат као највећа људска шака, од жутог воска и смоле учишћен, виси; на печату је око с доста повеликим писменима уписано, но тешко се прочитати може

следујући натпис: **Би Христа кога благонерни и христозвани икоњи и сви Србови и поданици деспотъ Стефанъ.** На среди печата има један знак, налик на клемште велике. У глави је од клемшта орао двоглавни без круне и то с мало перја, у ногама не држи ништа; у ножицама од клемшта има други опуни знак, мени се чини да представља град или тврђину; испод тога знака су три мала цветића, а изван клемшта по један величи цветак са стране. Ова диплома храни се у манастиру Савини.⁹ Незадовољан овим писах пред јесен 1878 преосвештениом епископу бококоторско-дубровачком г. Герасиму, и на велику жалост, добих одговор да те дипломе сад у манастиру никако нема. По томе се спрам горе наведеног описа морамо давијати шта је било у томе презнаменитом печату. Ја држим да је шлем с членком оно што се описаоцу учинило да су клемште, и да су членка или грane или рогови, па је међу њих уметнут орао. Што се описаоцу учинило „опуни знак као град или тврђиња“, оно држим да је шлем сам, па се описаоцу, имене хералдика није позната, и особито како је мало искварено, учинило да је град. Форма орла тако праста како је описана потпуно одговара осталим познатим нам сликама орла из тога времена. Цветови мислим да ће бити крипови, које је деспот и иначе на своје пове метао.

Овај је печат знатан за то што је у свечаним висућим печатима представник групе печата рађених не по византијском старијем, него по хералдичком новијем и западноевропском начину, макар да не можемо рећи да је и тај начин потпуно остварен, пошто нема штита. И пошто смо довде разматрали и изучавали само печате византијског облика, то ћemo сад од овога миљевског деспот-Стефановог печата вратити се натраг да побројимо све оне печате који су нам се у западноевропској хералдичној форми од наше старине сачували.

Значајно је, да се тај пиз печата отвара доста рано, скоро сто година раније, усамљеним хералдичким печатом једнога претендента из краљевске династије Немањића, Владислава сина Драгутинова, за којега се 1293 удаља Млечанка Констанција Мавроцена или Морозинијева. Њена слика налази се у Млецима у палати Морозини, и по том оригиналу старањем кнегиње Јулије М. Обреновићке има једну копију и Народни Музеј у Београду. И за живота Милутина, одмах после смрти Драгутинове, Владислав је покушавао да влада, али га је Милутин затворио, и у том се стању он налазио све до смрти његове. Стефан Дечански је имао послу с њиме, и морао га је савладати, али по писму које се сачувало у италијанском преводу у дубровачкој аркви [Пуцић II, 4] он је неку годину владао приморским српским земљама и свој двор у њима држао. Ту се он као краљ српски за нешто намирује с Дубровчанима 25. Октобра 1323 године. У запису дубровачком, говорећи о томе писму, писац га назива litteras vel privilegium vel povelliam domini regis Vladislavi sigillatas sigo illo cere albe in quo sigillo erat ymago unius teste cum capello super caput in quo erant scolpite in lingua slavonesca infrascripte lictere videlicet: Stephan a dio fidele servo. На томе се, дакле, печату налазио грб корњаче или пужа с љуском на глави, и са словенским натписом који је могао гласити **Стефанъ Христоѹ вѣрниѹ рабъ**. Има и један новац од њега сачуван, очет с латинским натписом: Moneta Vladislav (Љубић VI, 7). На слици која се види на новцу круна му се разликује од круна сунремених му првих владалаца српских, ма да је отворена. Венац круне је исклешен честим редом крупнога бисера, а горњи део не излази у четири крина као на краљевским крунама српским, него се извија у испито чешћи накит цветних листова. Овај претендент очевидно је био већма познат са западним животом. Ожењен Млетачкињом имао је веза и са угарском

и са италијанском господом. Мати Андрије III Краља угарског, такође Млетачкиња, тетка је била жени његовој, а Андријин супарник Карло II сицилијски краљ, поклонио је војводство Славонију са неким земљама у Славонији њему као primogenito filio illustris principis Stephanī, regis Serbieae за искрену оданост и услуге, писмом датим му 19 Августа .29., дакле на годину пре него што ће се оженити Млетачкињом Морозинијевом.¹ Од њега, дакле, имамо први хералдички печат у нашим старинама.

За овим долази печат с воловском главом на клетви некаква Тврдислава Угљешића, по свој прилици суседнога хумског властелина, коју учини Дубровчанима. На тој клемти нема датума, и Миклошић ју је ставио међу 1300—1300 годину (Mon. serb. 149). И ту је печат са хералдичким знаком.

Још најчиšћији, и позије толиким аутентичним споменицима потврђен јесте хералдички печат Вука Бранковића, којега такође можемо назвати претендентом, пошто је он као засебан владалац управљао једним делом земља српских још поред Лазара. Августа 1388 кадуђери јерусалимски дођу у Србију по доходак који су им завештали српски владаоци. Јаве се кнезу Лазару, и он их упути Дубровчанима писмом, на коме је печат византијске форме, горе описан. Јаве се Вуку Бранковићу, и он их такође упути Дубровчанима писмом, на коме је „печат мали: у среди звер као лав, а около . . . Благоверни иисусъ“ (Пуцић, Споменици II, 30). То је најстарији траг Бранковићевог лава, а у једно јасан споменик чисто хералдичкога печата. Има још печата Вукових, али они нису описани. На златном печату једне повеље дате манастиру св. Павла у Св. Гори од синова Ђурђевих и жене његове стоји просто Кљањ, и Аврамовић (Опис. 76) ишта није забележио.

¹ Писмо то издао је Фр. Рачин у Arkivu VII, 20.

Да се деспот Ђурађ Бранковић служио лавом као својим хералдичким знаком, то нам је јасно из његових икона. Иначе, ма да Ђурђево време није сиротин споменицима немамо пред собом ниједнога снимка печата из његова времена. Д. Аврамовић у Описанију 75, бележи повељу дану манастиру св. Павла 6 Дек. 1456 у Смедереву од Ђурђа и сина му Лазара, при којој је „печат од воска и на њему лав“; а мало даље (стр. 78) бележи другу дату од Ђурђа руском манастиру, на којој нема године и на којој је такође „печат од воска и на њему лав.“ У Миклошића *Monumenta serbica* имају три четири натписа саопштена са печатима Ђурђевих, али никада није назначено да ли на печатима још што има. Тако на потврди дубровачких права коју је са синовима Гргуром, Стефаном и Лазаром дао 17 Септембра 1445 у Смедереву, има висуји печат са натписом **Въ Христѣ бга благокѣри христолюбии господи срѣблѣмъ и по-
длинлю гиоргъ.** Ниједном речју није назначено шта има насликано на обе стране печата. На писмима кћери Ђурђеве, царице Маре, која су штампана у *Mon. serbica* на стр. 514, 536 и 537 печат је деспота Ђурђа са натписом **гвь
деснотъ гиоргъ.** Такав натпис долази често на Ђурђевим новцима, и свакда је на истим новцима и лав. По томе би се могло судити, да је и на овим печатима лав као што је на новцима који такав исти натпис носе.

На књиги коју је 12 Августа 1457 деспот Лазар дао Дубровчанима за примљене новце има такође печат који носи натпис: **Милостно божје гвь срѣблѣмъ деснотъ Лазарь** *Mon. serb.* 477. Није назначено има ли још што осим натписа и шта је на другој страни, али ће по свој принципи бити уобичајена слика светитељска.

Има и од Лазарева брата Стефана висуји печат опет на књиги датој Дубровчанима 14 Декембра 1457, на коме је натпис: **деснотоенъ стефанъ.** С истим натписом без сумње и иста такав печат има на опоруци Дубровчанима датој

1. Октобра 1476. Да ли на томе печату, којега натпис не гласи по византијском обичају, има и какав хералдички знак, није забележено. Врло могућно да је овај деспот који је ковоа новац с чисто хералдичким знаком, имао и печате у потпуном хералдичком стилу. На повељи Ивана Црнојевића од 4. Јануара 1485, којом оснива манастир на Цетињу има печат у коме се на једној страни у равним врстама по преко чита натпис **ИВАНЪ ЦРНОЕВИЋЪ ГОСПОДАРЪ ЂЕТСКИ**. Другу страну целу испуњава двоглавни орао с крилима у полету и с простим круницама од шиљастих листића над обадве главе.¹

Сав овај ред поступнога развића сјајно завршује један печат сина Стефанова Ђурђа Бранковића. Али пре него што њега наведемо, разгледаћемо најпре златан печат мајке истога деспота Ангелине и синова јој Ђурђа и Јована на хрисовуљи датој 1499 манастиру св. Павла у Св. Гори. Тада је напштампан и описан и у Гласнику III, а и снимак му је објављен на таб. VIII бр. 88 исте књиге.² На првој страни тога печата израђена је лепа слика светога Ђурђа који се бори са ајдајом и око њега натпис: **†СТИ ЕЛКОМИНУС ГИОРГИЕ ПОМІЛКИ РѢБІ СКОЕ**, а на другој страни у средини печата стоје оба Ангелинини сина Ђурађ и Јован с натписима. На свима су отворене круне онаке какве су описане на печатима деспота Стефана Високог.

¹ С. Мијатиновића Ист. Церне Горе. Београд 1835, стр. 4. Црнојевићи су живели посle у Мајцима. И. К. Сакцински (Arxiv I, 44) нашao је да је грб те породице: гола рука која на морром пољу пробада мачем подзумесец. Давани или помиње да су Црнојевићи, у Мајцима уброжани у племићство млетачко, имали као грб златнога двоглавног орла на првном пољу с круном и расширеним крилима. (Шутисана ветас et почиш. Posonii 1746, 135). Ово се барем слаже с горе изведеним печатом Ивана Црнојевића.

² Исти тај печат у таком истом снимку штампао је још Јов. Рајић у III књ. своје Историје, стр. 316.

Али на печату Ђурђа Стефанова Бранковића који је на неком писму датоме скупштини угарској, видимо још јасније изражену мисао коју је Стефан на свом новцу најпре изразио. На томе печату нацртан је штит хоризонталном линијом на две поле пресечен. У горњој већој половини налази се двоглавни орао, а у доњој су смештена два мања грба, од којих је на десном лав, а леви је правим положеним линијама на пруге израздељиван.¹ Овај је, дакле, Бранковић узео државни српски грб као такав, приоддавши му грб породични, и усвојивши на своме печату потпунце хералдичку западно-европску форму. Ово што је у Србији овако споро, с неким затезањем и с неким непрекидним колебањем међу старијим византијским и у новије доба сачуваним западно-европским обичајем ишло, у Босни се и у Зети спршило много раније. Балшићи су одмах још с крајем XIV века имали на својим новцима чисто хералдичне грбове. Босна је takoђе за рана у својим печатима и новцима показивала чисто западне хералдичке форме. Да се у западним крајевима нашега народа, нарочито пак у Босни и Херцеговини, хералдика раније и јаче него на источним странама утврдила, имамо поред онога што је довде наведено, сјајан доказ у надгробним споменицима које је напртао и описао Мориц Хернес (Moriz Hoernes, Alterthümer der Herzegowina. Mit 34. Abbildungen Wien 1881). На многом гробном камену почијавши северозападне Херцеговине које се ту описује налази се штит, и то скоро увек турнирски штит [тарча] готово четвртасте форме, како је био у обичају XV века. Осим штита налазе се иначе на гробном камењу или на крстовима или на голим пољима покрај празна њштица на камену хералдички знаци, и то почијавши полумесец и звезда (fig. 2, 11, 18, 20, 23, 26, 27, 29); лав с накострешеном гривом (fig. 28); рука у оклону

¹ Описано F. Firnhäber, Beiträge zur Geschichte Ungarns, s. 135
издаји Јарлућа Архив IV. 507.

која држи мач наслоњен на земљу, а вишке мача се види полумесец (fig. 25). На слици 12 стр. 54 на једном камену на доној страни израђен је прави штит о коме ћемо одмах говорити, а горе је прави турнир. Два витеза са шлемовима на коњима бију се копљима (циллитом); с једне је стране коло жена и витезова у шлемовима које игра, с друге су две жене, које може бити имају нешто да изврше у церемонији. То је на гробљу у Борју вишке Клобука у долини Требишката. На једном месту (fig. 28) имају пански кључеви и звезде. На два места види се прави јасно хералдички израђен грб. Прво је на мало пре споменутом месту у Борју, где је штит четвртаст, озда заокругљен, по средини с доњега краја на вишке пресечен појасом празним, вишке кога се горе налази полумесец, а доле звезда. Тај је штит на два мача који се испод њега један озда други озго поклапају. Друго је штит на камену у Чарину, на једном мачу, пресечен на два троугла појасом из горњег десног на доњи леви крај. Појас је састављен из две узане пруге, између којих се пружа двострука цикцак-линија. У горњем троуглу налази се венац. Форма оба ова штита упућује нас потпуно на петнаести век.

Али што се тиче Босне, опет је, при свем том, сигурно, да она свој државни грб још није била потпуно израдила, или да на њу потпуно није написла.¹ И у Србији се мисао о државном грбу, исказана најпре у Оливеровим краљевским орловима, дизала мало по мало кроз тегобе с којима се Србија од смрти Душанове у напредак имала непрестано да бори. Ту мисао живо је прихватила и напред кретања Лазарева породица, особито син његов Стефан, који се много трудио да своју земљу уреди. С доласком Бранковића на управу земаљских послова дошао је под деспотом Ђурђем и њихов лав на место грба народнога,

¹ Види о томе Jagiha Archiv, IV 342. Ueber das alte Wappen Bosniens.

али су лава орлом почели замењивати сами Бранковићи као што претходне врсте сведоче. Да ово ишта друго не казује, него да се мисао о државном грбу није била како наља израдила, сведочи још и та околност што је и грб Угарске позније коначно израђен. Но из свега ми можемо да изведемо ово као сигуран резултат.

1. У Србији се хералдика и витешка племићска организација по западним угледима почела утврђивати тек за владе Душанове. Било је, без сумње, и старијих грбова, нарочито у западним областима, али се живље почело на хералдiku мислiti тек у време Душаново. Обичај је примљен непотпуно, и, спречаван многим другим неподесностима, напредовао је где брже где спорије; брже на западу српских земаља, спорије на истоку. Али га је време утврђивало, а томе је утврђивању "доприносио и јачи додир са западним племићством поводом војевања с Турцима и наслонљања српске политике на западне земље, које је нападима и освојенима турским изазвало.

2. У Србији се исто тако споро и са сметњама почела израђивати мисао о државном грбу, који је у двоглавом орлу обележен. Несумњиви су докази о томе; потпуно су јасне оне форме орла које је тадашња хералдика српском орлу дала. Далеко унапређена за времена Лазарева и нарочито сина му Стефана, та је мисао застала под Ђурђем деспотом, али је у његовим наследницима и на Приојевића печату опет избила на површину и почела се јасније изражавати. У томе је ипак дотерано дотле, да ако потпуна хералдичка израда српскога грба у старој држави и није сађена, ипак се не може сумњати како би изгледао онај грб који би се израдио, да су то околности дозволиле¹.

¹ Од шлемова сачуван је један који се приписује Б. Кастро-отићу. Он се налази у бечкој Ambraser-Sammlung Inv. Nr. 243 a. и

VII

Литература о српској хералдици с почетка XVII века.

Истражујући хералдичке стварије српске, ми смо се довде с нарочитим разлогом чували литературе и свију литерарних записака и извора у своме послу. Намера нам је била да извидимо шта нам говоре и шта нам могу казати споменици сами собом. И напред је изложене све оно што се по оригиналним споменицима сазнати могло. Из них се јасно види како су уведени, како примани и до којег су развитка доведени хералдички обичаји у Срба. Њошто смо тако изнашли оно што се по хералдичким споменицима тачио може знати о хералдичким обичајима у Срба, можемо узети преда се литературу о тим хералдичким споменицима, и имамо с чим испитивати хералдичке традиције, које су до нашег времена старијом хералдичком литературом сачуване.

Литература хералдичка могла је постати у особитим приликама, у приликама у којима се и историјска радња у опште, различита од житија и летописа, развила.

Написан је у Adler, *Jahrbuch des heraldisch-genealogischen Vereines in Wien*, V, 1873 на стр. 4. По том опису шлем је тај од близога гвожђа, понизали, с врха заонругљен. На десном крају налази се дебео канц с прећицом која је касније додана. По средини је око шлема ударена врпца од близарног лима која је оштећена поклаженим ружама. Између тих ружа налазе се слова *im - re - ga - to - te - bi* позним готским енглеским словима. Наврх шлема је горњи део мозје мале избијен у бакру и поклажен. Посао је од веште руке. Знало се и до сад, да потпас не треба читати *Imperator*, али још нико није успео да загонетку објасни. Сорта и облик слова упућују нас, да искљимо на некав датски текст, на ику врсту војничког благословља који се у Стендербеково време доста често употребљавао. Могда би се прочитати овако: *Ihesus Nasarensis Princepi Emathiae, Regi Albaniae, Tertori Ossianopolis, Regi Epiri Benedictus*. То лико је о том написао В. Бехаји чувар зборни у којој се тај шлем и чува. Није забележено у чланку, по чему се зна да шлем пропада Е. Кастроигићу.

Да Срби све до послетка свога старога државног живота нису имали хералдичке литературе ни херолда једва вреди и доказивати. Нити споменици показују да је грађенjem њиховим руководила рука која показује јединство, која би их стално водила, нити у литературним споменицима који су сачувани има трага о таквој литератури. Имамо пак доста разлога мислити, да кад таквој литератури до сад трага нема, да не без сумње ни било није, пошто нема изгледа да се на пољу старе литературе српске могу чинити проналасци који би досадашњи њен карактер променили и који не би били просте попуне онога што је до сад познато.

У западној или далматинској литератури, која је осим српскога рађена још и талијанским и латинским језиком нема пишта што би било сувремено нашем хералдичном добу. Кроз XIV и XV век није ни на западу било што релативно много друкчије од онога што се на истоку чинило. Литература, историјска као и свака друга, постаје струјом литерарног укуса, струјом јачега духовног живота, коју начине сплији духови. Али и ти јаки духови обично добијају потисак с друге стране. Струја литерарна се посилаје квасац. Може се дододити да на једном месту има пуно материјала у ком би се извесно време могло пробудити, али да то време ишак не постане, просто за то што је недостајао потисак или квасац. Другда се опет оно јавља и при околностима мање повољним за то што је случај хтео да потребни потисак или квасац за рана од некуд с друге стране дође.

Кад је српска држава пропала или — боље можда — кад су поиспропадале све државе српске испред турске најезде, катастрофа је била сувише силна, да би се могло што јаче створити из онако незрелих научних и књижевних стихија које су међу развалинама остале и које су могли од куће понести бегуњци што су се по туђем свету

потуцати почели. Властела се упропашћивала и ломила у продужавању борбе, или се бринула о својој муци и невољи, коју је тако нагла промена положаја са собом донела.

Свештенство које је у својим рукама имало литературу, стајало је под упливом једног погледа на те догађаје који је био сувише ограничен и једнострани; оно се бринуло о вери. Свештенство је, осим тога, било и само властелин, и имало је и у интересу вере и народности да се брине о одржавању извора којима се даље држати ваља. Свештенство, на послетку, по свеколиком позиву и задатку своме није могло емигровати. Тим су бригама као гробом, као муклим ћутањем, покривене прве године народнога робовања, које је одмах иза пропasti српских држава настало. Остао је на мегдану готово једини стари вајкадашњи историк—народно памћење и народна традиција. И ми смо и у течају ове расправе иначе имали прилике видети, како се народно памћење баш с особитом љубављу савило око истог оног трагичног периода који је катастрофом завршен, око периода који се почиње владом Душановом а завршује пропашћу држава српских. Тада период отворен силним и многостаним духом Душановим, започео је у спиској историји једно време необичнога покрета, једну експлозију чудне снаге, витештва и поезије. У непрестаном лому оружја и зле и добре судбине, то време се крха с неким трагичним величанством испред једне неодољиве и дивље моћи. Али кад се један пут по злу судбини скрхало, њега су дохватили својим топлим дахом народно памћење и народна традиција, њега је опклюпала тоpla љубав народне поезије и народне оданости, преносећи га из предела у предео, из племена у племе, с краја у крај изломљенога народа. Тако се тим путем и кроз дубоко осећање политичке несрће сило осетила мисао јединства, која је пројела све, и у свачијој се развијенијој или пробуђеној глави пренула.

Али је било још једно средиште које је из близа гледало српски лом и које је добро познавало све земље балканске, али је на целу катастрофу мотрило другим оком, духом интереса и симпатије, али неутралним, осећајући оно што пропадаше као своје и ако не као идентично. То средиште био је Дубровник, у коме можемо гледати главно место и представника свију осталих приморских места, која су трговину са Србијом водила и која су се судбином српском интересовала свакојако у дружијем духу него унутрашњи српски народ, на коме се управо катастрофа јбила. Покрај тога Дубровник је сав овај трагични лом и сву ову несрећу гледао из слободе и угодности, не пострадавши сам, не претрпеши скоро ништа у својим интересима. По истом обичају којим су се завађеним српским дипастима јављали свакоме посебице и једном за другим, радећи под једнако, увек код свакога во је власт имао за потврду својих права, јавише се они и Турцима, и израдивши од њих нову потврду правима својим, почеше трговати даље по свима балканским земљама. Ма како равнодушно да су ови људи гледали духовни покрет који се зачинио у српском народу после велике политичке катастрофе, он их је морао интересовати. Ако га је народ дубљином своје душе осећао, Дубровчани су га најбоље разумевали; а они су први који су подлегли чарима тако да кажемо политичке поезије, која је јекнула после пропasti држава и господе српске. Све што се причало и певало по народу, могло се знати у Дубровнику, који се у неку руку и сам занесе за делима у којима су и његови људи радили, за јунацима с којима су и његови људи друговали и којима су саветници, помоћници и банкари били. Они се и сами почеше поносити том прошлости.

Ове мисли и ова осећања, напајана горе поменутом струјом нису могла остати без утицаја у Дубровнику, у ком је економно благостање ширило пут благотворном

утицају италијанске прерођене просвете. Новом пробуђеном литељарном животу међу образованцијим Дубровчанима није moguћno било знати и слушати народне приче о југословенским местима, о краљевима и јунацима, а не осетити прохтев за историјским знањем, за истраживањем и распитивањем, а по том за бележењем и склањањем. И што се могло поуздано очекивати, оно се заиста и збило. Баш у последњим десетинама XVI века морали су правити своје студије два историка Дубровчанина, који су се јавили као особит појав у литератури, ма како нико критика морала узети апсолутну вредност њихових дела. То су Мавро Орбини и Лукарић. У тим баш делима сачувала нам се цела гомила традиција, које данас само за то можемо знати што су их они записали; у тим делима, а нарочито у делу Мавра Орбинија, сачувано је од заборава много суђење или мишљење о људима или поједињим податак који данас ни критичном историку на одмет није. Често у книжевности и у умственом животу дела добијају цену не по својој апсолутној вредности, него по уплату који принесу времену и развитку. Уплив опет зависи од расположења воје се има у моменту кад дело изађе. Моменат у којем је изашла Орбинијева књига *Il regno de gli Slavi* (Pesaro 1601) био је особито згодан и удесан. У времена највеће турске силе, кад су још толико живи били стари спомени о бОљим временима, оно је започело причати о делима краљева који су некад владали у Далмацији, Хрватској, Босни, Србији, Рашкој и Бугарској. Кад у тим земљама нигде није било господства словенског, оно је причало о словенском царевињу и краљевињу. У томе се у ондашњим приликама налазио особити чар, особита сласт, коју су они већ и раније осећали, а која је сад неким начином засићена и опет надражана била. Ја мислим да се и национализм и за прошлопију онако одушевљено певање Ив. Гундулића

такође највећим делом има узвести на ове исте узроке и пртумачити као последица њихова.

Исти узроци који су деловали на историчне таленте и исторични укус нису могли без исте последице оставити племићке спомене, тако рећи личну страну историје. Онда кад је управо цветало витештво, и кад се толико полагало на хералдику, са свим је наравно да се нашао рестауратор српској хералдици, пометеној развалинама, сиротинјом и промењеним приликама. Ред нам је да баш о томе говоримо.

Пред нама на пољу хералдике стоји дело једно утицајем исто тако знатно као Орбинијево, и ако пред критиком не може, по свој прилици, ни онаку оцену добити. То је дело један хералдички зборник, који је сликама хералдичким радио за исту мисао јединства, која се тако живо јавила одмах иза пропasti. Тај зборник је дошао до нас у више варијаната. Време постапања његовог тамно је, и ако не може бити никоје друго осим ово које смо горе карактерисали. И тај хералдички зборник са свима својим варијантима споменик је у ком су се оличили и потомству предали исти узроци.

Време је, дакле, да се с њим познаамо.

Почећемо с оним варијантом који се у новије време најпре разгласио и који је по том у книжевном и ученом свету највећи утисак оставил.

То је познати војнички хералдички зборник босански, о коме се доста писало. Први је о њему неколико пута, а последњи пут у Bosanskem prijatelju, II, 78 писао пок. Ф. Јукић, а последњи грађ Станислав од Мјеровића Мјеровски у Jahrbuch des heraldisch-genealogischen Vereines Adler in Wien, VIII, Wien 1881, стр. 33. Јукић је о томе зборнику прво писао у бр. 18 „Србскога народнога листа“, који је 1842 у Пешти излазио. Тај чланак је прештампан и у Загребу у Danici ilirskoj бр. 24 исте године. Сам зборник је после и путовао у средишта српскога и хр-

*Софтвер
Града.
XVI век
1. Фриџија*

2. Некропола

*3. Оружје
(Небајновић)
(1482.)*

*- Епиграфи
Гробља
4. Народна с-
- Синђелић, о-
- Трговина на-
- Господи, Гос-
- Ковачи*

ватскога књижевног живота, у Београд и Загреб. Једну верну копију с бојама израдио је др. Јанко Шамарик у Јуну 1845 по самом оригиналу. Та се копија сад чува у Београду у збирци рукописа Народне библиотеке под бр. 53. Из чланка В. Клајића у Обзору 18.9 бр. 206 видим да се у књижници Гајевој у Загребу и сад чува друга копија коју је израдио 1842 Филип Пашић. Тим су путем имали прилике да се преко копија са зборником упознају које у Загребу које у Београду сви који су се и из саме радозналости за старије интересовали. Зборник је добро и чисто сачуван; листови су сви од дебеле хартије; наслов је писан босанском ћирилицом; презимена племићска под грбовима писана су латинским словима, и то свако готово презиме различитим правописом. Наслов по препису Шамарикову гласи: *Родослобие босанскога златнога и српскога владавина, џедно постакљено по Станичаку Ракуну њеном, из славе Стата Немаћинеца цара Саркелена и Божијаки 1340.* На истој страни испод наслова има овај запис бискупа Гргура од Вареша: *Codicum hunc continentem varia stemmata plurim nobilium familiarum bosnensium studiose conservatum fuisse a r. g. fratribus franciscanis familiae fojnicensis, testamur nos fr. Gregorius a Varess, episcop. suspensis et vicar. apost. in Bosnia othomanica, dicta argentina, precipue in olim episcopatu dumensi. Suttiscae die 6 Julii 1800.* Ови натписи се налазе управо на другом листу зборника, а на првоме је насликана мати божија, држећи у рукама сина божијег а стојећи на полумесецу који испод ногу њених стоји међу укриштеним кључевима. Кључеви се завршују сваки главом црначком. На тим главама црначким као и на Богородици налази се круна. Доња хаљина је Богородици црвена, горња, као ограч, плава; Христова хаљиница је такође плава. Полумесец је бео; Богородици и Христу светитељски је круг око главе, а цела слика стоји на јајастом зрачном жутом залеђу. На

другој страни истога листа [по опису Ф. Јукића, јер то Шафарик није копирао] насликан су св. Степан први мученик [који је, како је из ове расправе познато, био патрон Србије] и св. Ловринац левита, сваки грану палме у руци држећи, вишег њих евхаристија (остија) над птицом (калезем), без потписа. На другом пак листу, на ком је наслов књиге, насликан је св. Јероним у витлејемској пустини пред распетијем, такође без потписа.

Што се тиче садржаја, изложићемо га по листовима пошто је сваки лист јединим грбом заузет. Тако је на првом листу комбинован грб од једанаест југославенских држава. На средини је двоглавни орао немањићки црни на белом пољу, с крунама над обадве главе; а испод њега опет на средини, из мањем штиту, бугарски лав на жутом пољу. За тим иду редом две и две озго на нижим, једна десно друга лево земље: Македонија и Славонија; Босна и Бугарска; Далмација и Србија; Хрватска и Рашка, и на дну на средини где штит у шиљак излази, Приморје. Бугарски је лав испод немањићског орла некрунисан, а горе, где је упоредо са Славонијом, крунисан. На врху штита су три шлема, крунисана грбовским крунама. Врх онога на средини је црни орао немањићки [који је овде цртан с расиреним крилима као аустријски] до половине, држећи врх главе једну круну грбовску. Врх шлема на десно види се у две трећине лав македонски, а врх онога на лево лав бугарски, оба с грбовским крунама. Иза та три шлема извија се црвено-плава драперија, која иде низ обе стране штита, сршавајући се у црвене ките. За овим иду посебни грбови *Македоније* (л. 2, златан лав на црвеном пољу који корача лево); *Илирије* (л. 3, полумесец и звезда сребрна на црвеном пољу); *Босне* (л. 4, два у форми Андријиног крста прекрштена црна кључа завршена црначким главама с црном круном на пољу златном; у средини којега поврх прекрштених кључева има мали штит, на

кога се на црвеном пољу налази сребрни полумесец и звезда; *Далматије* (л. 5, три крунисане златне лавовске главе на плавом пољу); *Хрватске* (л. 6, шахова поља); *Славоније* (л. 7, три црвени куне на сребрном пољу); *Бугарске* (л. 8, црвен лав без круне на златном пољу); *Србије* (л. 9, сребрни крст с оцилима на црвеном пољу); *Рашке* (л. 10, три сребрне коњске потковице на плавом пољу); *Приморја* (л. 11, сребрна рука са сабљом на црвеном пољу); Котромановића (л. 12), *Неманића* (л. 13, двоглавни бео сребрни орао с крунама над обадве главе с раскинутим крилима, а на членци плав лав под круном; држећи предњим ногама златни крилови цвет)¹; *Мрњавчића* (л. 14, црвен крст на сребрном пољу с плавим оцилима; у средини крста голуб с раскинутим крилима под круном; на членци гола женска глава под дугачком косом држећи црвену и белу заставу на којој је двоглавни орао с раскинутим крилима и с крунама над обадве главе²); *Твртковића* (л. 15), *Гребељановића* (л. 16, грб двема црвеним пругама пресечен на три поља уз дуж, и у крајњим на сваком по црвен крилон цвет; на членци двоглавни бео орао с крунама над обадве главе, с раскинутим крилима и с по једним црвеним крилом на сваком крилу);³ *Бранковића* (л. 17, лав који корача на лево и два плава бивола рога на сребрном пољу; на членци аждаја);⁴ *Крстића* (л. 18), *Кастриотића* (л. 19), *Црнојевића* (л. 20, сур двоглавни орао с крунама над обадве главе, с раскинутим крилима; у членци суре аждаја);⁵ *Баошића* (л. 21, сребрна

¹ У великом комбинованом грбу тај је орао при.

² Напред се може видети да на членкама новцаца Вукашинових долазе мушкие главе које је тешко од женских разликовати по несавршеном начину цртања, који је из тим новцима.

³ Да су се Лазар и његов син Стефан служили двоглавним орлом такође је напред показано.

⁴ И лав и биволи рогови и златно посебице и развојено хералдичко су знаци који се налазе на новцима Бранковића.

⁵ И на печату Црнојевића има двоглавни орао.

репата звезда на црвеном пољу; на членци курјачја глава с вратом:¹ Косачић (л. 22); Хапуловић (л. 23); Јабланић (л. 24); Жимраковић (л. 25); Охмуњевић (л. 26²); Бурмасовић (л. 27); Ковачић (л. 28); Костањић (л. 29); Качић (л. 30); Вонновић (л. 31);³ Заједић (л. 32); Владимировић (л. 33); Златоносовић (л. 34); Башашиновић (л. 35); Копјевић (л. 36); Дукађиновић (л. 37); Тасовчић (л. 38); Зорановић (л. 39); Чорић (л. 40); Новаковић (л. 41); Радјеловић (л. 42); Жаркојевић (л. 43); Балошевић (л. 44); Моровлашин (л. 45); Боснић (л. 46); Бисаљић (л. 47); Матејковић (л. 48); Грубковић (л. 49); Ресић (л. 50); Дикчић (л. 51); Облачић (л. 52); Сладојевић (л. 53); Копчић (л. 54); Драјкојевић (л. 55); Гојковић (л. 56); Рубчић (л. 57) Миљеновић (л. 58); Дињићић (л. 59); Маргитић (л. 60); Савијировић (л. 61); Љубетић (л. 62); Грубчевић (л. 63); Сагријеловић или Загријеловић (л. 64); Љубибратић (л. 65); Предојевић (л. 66); Шестокриловић (л. 67); Свилојевић (л. 68); Соколовић (л. 69); Ситничанић (л. 70);⁴ Рушјеревић (л. 71, Ruscierovich); Халенић (л. 72); Сестричић (л. 73); Пашачић (л. 74, могло би се читати и Пажачић, јер пише Raxasich); Јамометовић (л. 75); Кутловић (л. 76); Станковић (л. 77); Кешић (л. 78 у Јукића Kescich, J. Шафарик је читao Клешчић); Вукотић (л. 79); Кујретић (л. 80); Тихчијновић (л. 81); Дескојевић (л. 82); Пармекановић (л. 83); Вуковић (л. 84); Дебелић (л. 85); Угриновић (л. 86); Де-

¹ Та је членак стапан знак породице Блашића и налази се на њиховим новцима.

² Овако је др. Ј. Шафарик читao. Јукићев препис у Bos. пријатељи има: Dymosiević, што би се можда читало: Думоњивић?

³ Овај има на шлему више различитих членакизна, које су поза-
доване као заставице, а на свакој је заставици другачији знак.

⁴ др. Ј. Шафарик је по оригиналу читao Ситничанић. У Јукића је Silnicianich.

бельин (л. 87); Бројевић (л. 88); Мириловић (л. 89); Смокровић (л. 90); Враничић (л. 91); Бибић (л. 92); Валић (л. 93); Масловић (л. 94); Еклинич (л. 95); Багчић (л. 96); Кружичевић (л. 97); Кнезовић (л. 98); Браниловић (л. 99); Алауповић (л. 100); Влашић (л. 101); Радмировић-Ивановић (л. 102); Косовић (л. 103); Субић (л. 104); Крагујевић (л. 105); Судић (л. 106); Мокровић (л. 107); Рајковић (л. 108); Красојевић (л. 109); Нимичић (л. 110); Богопанковић (л. 111); Еусебловић (л. 112); Чубретић (л. 113); Војковић (л. 114); Толишић (л. 115); Тежевучић или Тешевучић (л. 116);¹ Хваоковић (л. 117); Сенчевић (л. 118); Франкопановић (л. 119); Преласовић (л. 120); Бјелоперовић (л. 121); Ђендисаљић (л. 122); Крижић (л. 123); Меклишић (л. 124, у Јукића Mechlinicch); Тразоровић (л. 125, у Јукића Tagzarovicch); Храбреновић (л. 126); Диљдовић (л. 127); Грубјешевић (л. 128); Ждralовић (л. 129); Томановић (л. 130); Градаповић (л. 131); Глумчић (л. 132); Крајчиновић (л. 133); Жантин или Шантин (л. 134, у Јукића Xanticch); Жупановић (л. 135); Добријевић (л. 136); Неорић (л. 137); Цетињанић (л. 138). На листу 140 има опет комбинован грб. На средини великога штита стоји мали црвен штит, озло траугласт, који стоји на једној као кључ обележеној пречази која иде из горњег десног угла у доњи леви. На том штиту је на црвеном пољу златан град и три златна крина. Велики штит је подељен на четири поља, и на првом (горе десно) иду хоризонтално пруге црне, златне, црне, златне, црне; на другом (горе лево на штиту)² златан крст на црвеном пољу; на уздужној пречази крста три плава крина један испод другога, а у десном горњем углу штита златна звезда; на трећем (доле десно) сребрно поље подељено црвеном пре-

¹ Јукић има Техевучић. Др. Ј. Шафарџи је читao Тежевучић.

² Десно и лево не по пртему, него како се носи.

чагом из горњег десног угла у доњи леви; на пречази су три сребрна месеца, а с обе стране пречаге на сребрним пољима по једна црвена звезда. Цео штит је, осим доње стране, окићен арабеском, на средини се из арабеске подиже шлем с круном која излази у кринове и има на членци златан град и с оба kraja по једно златно крило пера црних и златних, од којих десно име по преко челичну кључеву пречагу. На десном kraju штита стоји шлем с круном, у њему членка, сребрни лав, а с kraja круне диже се златно крило златних и црних пера такође с кључевом пречагом по преко. На левом kraju стоји шлем без круне више у промилу и простији; у членци црвен лав држи гвозден крст, а иза лава се у членци диже крило златних и црних пера. Није назначено чији је то грб, а по врху членака извија се панталика у којој је изрека *Semper spergo.*

Уредништво хералдичко-генеалошког органа „Adler“ који издаје хералдичко-генеалогичко друштво истога имена у Бечу, саопштиши о фојничкој књизи горе поменути чланак графа Станислава Мјерашовског од Мјерашовица, спроведо га је на стр. 33 (Adler, VIII, 1881.) овом напоменом: „Слике грбова у фојничкоме рукопису такве какве су буде озбиљну сумњу у оригиналност зборника који се у Фојници чува, јер се види да пред цртачем нису стајали оригинални из XIV века. Др. Феликс Лужан, приватни доцент бечкога универзитета, био је такође на месту, књигу снимио и видео, и по ономе што он суди као и по осталом што је уредништву познато, фојничка је књига копија из прве половине XVII века с оригиналама који је из XIV века. Оригинал је као целина пропао, али се по казивању дра. Лужана од њега сачувало више листова у Босни и у осталим суседним земљама, и др. Лужан мисли покупити их и издати.“ За нас је од великог интереса што је суд бечког стручњака определо време прве половине XVII века кадо

време посташа фојничког зборника. Изгубљених листова ни др. Лужан не може наћи, пошто их нема.

Упоредо с фојничким хералдичким зборником сазнајо се за још један хералдички зборник који се представља с неком тобоже годином, која би имала определити му време посташа. То је зборник Дубровчанина Корјенића—Неорића, формата у кварту, за који се тврди да је 1595 с некаквог старијег дела копиран. Тај је рукопис у Дубровнику нашао и за своју књижницу набавио др. Љ. Гај. Натпис му је двострук, ћирилски и латински, а исто тако имена и презимена племићских грбова назначена су двоструким словима, ћирилским и латинским. О томе се зборнику нешто зва по Јукићу и још неким хрватским писцима, што ћемо ми овде изложити. Натпис је следећи:¹ Родословије највишених и светих отаца у властитих биљегових земаља и светлих тлих племенију цесарства илирског које висаснути и наредно састави с великом помном и олатју Станислава Рубчић Бана Цимерија господина цара Стјепана Стјепана Немањића на славу цесарскога и краљевскога величанствез и остале господе поглавица, бана, војвода, жупана, кнезова, катунара, витезова, властела и племића свих земаља илирских под ким властитим владањем прибивају разлике наредбе цесарства илирскога. Ово се сложи и преписа из једнога либра веома стара који се нађе међу старијим књигама либрарије мостирски Свете Горе, реда славнога и дичнога Базилије. За тим латински: Libellus sanctorum patrum et publicarum insigniarum regnum et familiarum illustrium Illyrici Imperii, quas magna cura singularique diligentia collegit atque depinxit Stanislaus Rubcich, Rex insigniarum domini Imperatoris Stephani Nemagnich in laudem caesarae ac regiae majestatis et reliquorum prin-

¹ Наслов су штампали само латиницом и Јукић и В. Кајић; за то га ми овде у простом препису изводимо.

cipum, duçum, marchionum, comitum, vicecomitum, equitum et nobilium totius Illyriae, sub quorum protectione fundamenta, monumentaque ejusdem Illyrici Imperii consistunt. Quod quidem translatum est ex antiquissimo libro in caractere Illyrico scripto, reperto in Bibliotheca Monasteriorum de Monte sancto ordinis Divi Basiliij Korienić. Neorić. Confido in Domino non confundur in aeternum. Amen +. *Cotrienich. Neorich.* An. D. 1595 in 4. pag. CLVY. О садржини ово читамо у Јукића. После насловова долази садржај Ђирилицом и латиницом, па онда потпис и година. Напред на првој страни после садржаја долази свети Јероним са двоструким крстом у руци, на ком је барјак са месецем и звездом, а при ногама му лежи лав; на глави му је пак кардиналски шешир. Испод слике је грб на коме је црвен лав. На дну је потпис: *Отац, архијереј и светлост свих илирских земаља. Patronus, speculum atque lux totius Illyriae.* На другом листу долази *Отац и војвода краљева илирских. Patronus atque dux Regum Illyriae.* Краљ клечи пред св. Стефаном који му пружа крст, на коме је барјак са сликом распетога Исуса Христа. На трећем листу долази: *Здржитељница и мати милостијена илирских земаља. Patrona ac mater piissima totius Illyriae.* На четвртом листу долази: *Отац босанске земље. Patronus Regni Bosniae.* Ту је насликан Гргор папа где стоји држећи у десној руци растворену штигу, у левој пак папински штап, о коме виси барјак с босанским грбом; крај леснога му је уха голубица међу зракама. На петом листу је: *Цара Степана Стјепана Немањића цимер. Imperatoris Stephani Stephani Nemagnich insignia.* За тим следују грбови земаља југословенских до листа 17, на којем је први грб породице Котромановића, а на последњем је Јагросаљића, а за тим их има без потписа још једанаест.

Оволико Јукић о Корјенић-Неорићеву хералдичком зборнику, шти знам је ли га ко опширије описао. Проф. В. Клајић је у лиску Обзорга за 1879. бр. 207 описао неке

грбове из тога зборника. Тако се ту описаны грб босански [л. 8] потпуно слајке с истим у фојничком зборнику, само што се каже да црвен штитић драке „ава у накрст стављена црвена кључа са првеним врпцима.“ У фојничком зборнику те се врпце не налазе. А врло је карактеристично, да су тобожни преписачи себи допуштали и томика одступања на грбу једне земље. И у фојничком као и у Корјенић-Неорићевом рукопису иза грбова југословенских земаља одмах следује грб Котромановића. На томе штиту у фојничком зборнику лав није окруњен, а у Корјенићевом јест; даље се каже да је круна као на босанским новцима. На босанским новцима круна се из венца извија у кринове; и таква је у фојничком зборнику само на последњем комбинованом грбу [л. 139], иначе су све круне фојничког зборника просте, састављене из венца из кога излази као троугао просто и често лишће; таква се круна налази и на шлему Котромановићева грба, докле је у Корјенића на том шлему круна која излази у кринове. Даље лав на челици у Корјенића држи скинтар или буздован, а у фојничком је зборнику крст састављен на ирху из јајасто-дугуљастих саставака. Тартковића грб [л. 20] са свим је једнак са грбом истога у фојничком зборнику. Само у фојничком зборнику сребрна греда по средини штита нема около златних пруга које бележи В. Клајић у Корјенића, и круна је као и друге а не с криновима као у Корјенића. Грб Хрејевића који Корјенић има на л. 23, фојнички рукопис нема. Форма штита је, колико видим, иста; за круне сам већ казао. Знатно је да је овај зборник већи од фојничког и да се по овоме што се поређенем дознати могло, своде на један извор.

Од Корјенић-Неорићевог зборника позната је још једна доста стара копија која се налази у царској библиотеци у Бечу под бр. 7683. О њој је најпре јавио И. К. Сакцински у *Arkvu za jugoslav. povjestnicu*, I, 146. Наслов јој је: *Libellus sanctorum patronorum et publicorum insigniorum*

regnorum et familiarum illustrium illyrici imperii, quae magna cura singularique diligentia collegit atque depinxit Stanislaus Rupcich, rex insigniorum Domini Imperatoris Stephani Nemagnich. — Quod quidem translatum est ex antiquissimo libro et charactere illyrico scripto, reperto in Biblioteca monasterii de Monte Sancto, ordinis divi Basilii. Ово је преводио и копирао некакав Марко Скоројевић Башњак. Посвета гласи Serenissimo Austriae Archiduci Augustissimorum caesarum Ferdinandi III et Mariae primogenito Ferdinando Francisco vita, felicitas, imperium, По том је овај посао рађен негде на крају прве половине XVII века, јер је онај коме је посвећено умр'о 1654; дело је свакојако постало међу 1637—1654 за владе Фердинанда III. У томе зборнику готово је по ономе што се до сад зна исто то што и у Корјенић-Неорићеву. Ево шта је о Скоројевићеву зборнику написао В. Јарин (Archiv IV, 511). У почетку је *Sanctus Hieronymus, pater totae Illyriae* у кардиналском оделу с кардиналским крстом и заставом, на којој се полумесец и звезда на црвеном пољу виде. Даље за тим, на другом листу је *Pater et dux regni Illyrici Sc. Basilius* (у Корјенића је св. Стефан), и пред њим клечи *Stephanus Skorocou* с крстом и заставом, на којој је крст на плавом пољу. На трећем листу долази *Patrona terrae Illyricae*, Богородица, седећи на кругу небеском, испод којега су као грб два прекрштена дирека (од којих се на сваком на оба краја налазе по два зупца) и на сваком од њих по једна црначка глава¹. На четвртом листу долази *Pater terrae bosnensis* папа *Sixtus* са папским крстом и заставом на којима је грб босански како је у војничком зборнику. За овим следују 5 *Insignia imperatoris Stephani*, 6 *Insignia regni Macedoniae*, 7 *Insignia totius Illyriae*, 8 *Insignia regni Bosnensis*, 9. Далмација, 10. Хрватска, 11. Славонија, 12. Бугарска, 13. Србија, 14. Рашка, 15. Поморанија и Ку-

¹ То су познати кључови папски.

маница, 16. Henrici filii Stephani regis, 17. Котроманић, 18. Немањић, 19. Мрњавчић, 20 Твртковић итд. свега 117 слика.

Има трага и о другим копијама које су, како изгледа, више тражиле Корјенић-Неорићев зборник. Тако о њима спомиње Prudentius Narentinus у књизи *De regno Bosniae ejusque interitu naratio historica, Venetiis 1781* стр. 48 с примедбом: Catalogum hunc de promtum exhibemus ex originali m. s. qui asservatur in venerabili conventu sancti spiritus, Fojnicae, apud fratres minores, una cum illorum stemmatibus; quem fideliter ac diligenter transscripsit anno Domini 1724 p. Marianus Lekussich, secretarius A. K. P. Augustini a Salinis, Bosnae argentinae provincialis, transcriptumque exemplar reposuit in archivio conventus S. Mariae Macarschae in Dalmatia, ubi hactenus asservatus. Још и Гргур Чеваповић у књизи *Synoptico memorialis catalogus observantis minorum provinciae s. Joannis a Capistrano Budae 1823* стр. 266. има списак племићких имена, покрај кога се чита приметба: Nobilium familiarum quarum memoria inter hujus provinciae tabularia in vetustis m. ss. conservata [a furore turcico in conventu fojnicensi occultata] et a menorabili viro p. Josepho Jakosics fideliter transumpta fuit. Не зна се, да ли се списак засебно налазио, или је из зборника грбова извађен. Овај списак племићких породица што га је Качић саопштио у II књ. Razgovora ugodnog naroda slovinskog, Бећ 1836, у почетку, као да је вађен из оваких зборника грбова.

На послетку је знање о хералдичким зборницима обогаћено описом још једнога, тобаке најстаријега хералдичког нацрта којега је опис Јагићевим старањем израдио кнез Медо Пуцић. Тај је опис штампан у Јагићевом Archiv-у IV, 339 стр. и д. Нацрт је тај на пергамену и налазио се у манастиру Сутјесци у Босни, а сад је у Ђаковачкога владике г. Ј. Ј. Штросмајера. Писао га је као што запис гласи. Дубровчанин Петар Охмуњевић 1482. Нацрт је био при-

лепљен на другој страни некакве слике краља Твртка на дрвету.

Да бисмо оно што је могућио могли поредити са фојничким зборником навешћемо овде цео опис Пуцићев. И тај се нацрт зове *родословије*, као и фојнички зборник. Око правога родословија које је оквиром опточено, на врху налази се као медаљон нацртана слика св. Гргура с натписом *Свети Гаргур папа*. Испод тога је грб породице Охмућевића; на црном штиту две хоризонталне златне пруге, а по преко црвена пруга са зупцима. Такав је грб Охмућевића и у фојничком зборнику. С обе стране оквира налазе се по четири грба, и то десно озда почињући грб је Далмације, на ком су три крунисане главе на плавом пољу, а озго краљевска круна с натписом *Краљевине далматинске штит*. Такав је исти грб далматински и у фојничком зборнику, само што су главе *лавоеске*. Ја држим да је то и у Охмућевића, па је Пуцић пропустио напоменути. Врх далматинскога долази грб породице Косарића, црвен штит с три златне попречне пруге и озго круна, с натписом који гласи: *племена Косарића штит*. Фојнички зборник нема Косарића него Косачића штит [што је и правилније], и он се разликује од овога само тиме што пруге нису златне него сребрне. Биће, дакле, једна иста ствар, а Косарић погрешка место Косачић, јер оводике разлике сваки час долазе у овим кошијама. Врх тога је *Краљевине словинске штит*, црвен кардиналски пешир на златном штиту на коме је круна. Фојнички рукопис такога грба никако и нема. Са свим на врху тога реда налази се *Краљевине босанске штит*, она-кав исти какав је у фојничком и у Корјенић-Неорићевом зборнику. На левој страни оквира озда стоји право *Краљевине приморске штит*, човечија рука са замахнутом сабљом у црвеној пољу, и врх штита круна. Фојнички зборник има тако исто. Врх тога је *Краљевине хорватске штит*, шахова даска од црвених и сребрних поља. Фојнички

зборник има тако исто. Врх тога је *Краљевине сарбъске штит*: три сребрне потковице на плавоме пољу. Фојнички зборник такав грб приписује Рашкој, а Србији даје крст с оцилнима. Овде ће, без сумње, бити погрешка у Охмућенићи, који је Рашку узео за Србију, погрешка врло појмљива и лако могућна. На посletку је на врху: *Племена Неманића штит*, златан двоглавни орао на црвеном штиту с једним крином на обадве стране. Фојнички рукопис, као што смо горе назначили, има двоглавног орла али сребрног на црвеном пољу; орао тај на свакој глави носи по једну круну, и фојнички кринова нема.

Око слике папе Гргура чита се с обе стране ово: **Зд**и
и^е оца и сина и диха скетога ги^е Степанъ Томашеки^и
милостни^и божиен^и краљ косин срблом и приморио земчи
земли дазицки харкатомъ долгими^и кранемъ западни^и стрза-
ни^и **Б**ори слаки подрини . . . тому шао . . . // босан-
ски панирски . . . после скетога Гргура кинкни^и више
стодин^и град Европа^и потом тога краљ матиши^и угварски вже
исколико косне туркомъ и даржа стодин^и град Нанце сада
дариши косиз скети госпо велики . . . из 1 ес . . . до-
коди Бог и Госпа . . . боже помож . . .

Испод грба Охмућенићева у четвртастом оклуру на десно чита се ово: **Како** искрин изаргнаци^и венци^и цара Ђороша и
разделили^и сва господства^и њено^и собом склони^и како је могло бозе
осконтн тада . . . и^еою иними^и з кос криме . . . стипанъ башъ
босански кон дотле под крхом: и башъ босански плада тон з **З**
гвимъ твртко башъ кон стипанъ синъ крала . . . бо-
снє [на другој страни] . . . присталиш се крлеки слизне^и земле
изад изадра са^их ис^и скетом панирском^и землом и насталиш
као кос^и изнени^и племена неманић кос будећи велика дита
господзли уи се на Ђори сину цара Степану^и кога
изказши^и и **З**дани^и брату Марини^и свога господара виши^и
и господство достигоше кос по сиди божијем изло издар-
жише будећи од тврдак^и после пладаш . . .

У средини оквира тенеалошке слике прво пада у очи велики шарен грб с краљевском круном, хоризонтално у три дела подељен. У горњем је делу грб Босне, у средњем десно грб Словинске а лево грб Србије, а оба држи мањи штит опет у два дела подељен, од којих онај до Словинске носи грб Косарића (т. ј. Косаче) а онај до Србије грб по родице Немањића; на доњем су грбови Далмације, Приморја и Хрватске; испод грба виси о ланцу медаљон са сликом свеца и потписом Свети Стипани. У празном простору између грба и ланца о којом је обешена слика свега Стефана пише ово: **Сви краљеви нејазнићи босански с крјони име од стипана изјимахи и џахи се висом стипани, тако царь стипаномъ каконо учинијаду Толомен ѿ Ћињити.** Трећи натпис у једном четвртастом оквиру у стиховима је, и ја га исписујем у стиховима (не могући из Пуцићева саопштења видети како је у оригиналу). Тај натпис гласи овако:

Писан на похубление крала Стипана.

Бише крах босански племенити господар
 Како крах ђгарски пади како царь,
 Ниша слезан глас по ските далеко,
 ѕ гнега бише клас владине келико,
 А Петар Пандокић, Гаргур Охриђешић
 Драгиша Диринунић, Петар њ. Кондукенић
 Нош херцег и Владко и славни Шимираџи
 Сви слахи кондаци господи юнијаци
 А деспот изд спаше остатки истаки
 Тада крах славниш се високо в слави.

На послетку на средњем дну великога оквира родословне слике има четврти натпис, који гласи: **Петэр истре Охриђешића син, по старини бошњанин а рдни неколико размира и погибе босански припадници искоги стариех сад ће да-**

БРОСУДНИИ, КОИ ҂А МИЛОС ГНЕГОВС СТАРЕ ГОСПОДЕ СЛОЖИ И ПОСЛЕЗИ ОВО РОДОСЛОВИЕ ҂А СПОМЕНИ И СЛЖИ БОСАНСКИ И СЛА-
КОГА КРИДИХ БОШГИЛИНА ДОКОДИ БОГ КОДЕ ДОИНСТИ И ИСКОДИ
СВЕСТА КОДА ИЖКАРШИ. ПИСАНО АНДА ХРИСТОВИ ИЗ ТУИК (т.
јест 1482).

У овом одсеку имамо особиту комбинацију грба, какве нема ни војнички зборник, ни Корјенић-Неорић. На послетку ту нам је и потпис онога који је посао радио.

На десно покрај четвртастога оквира трећега натписа стоји *Штит илира стариех бошгнана*: сребри полумесец на црвеном пољу, а озго над штитом круна. Такав је и у војничком зборнику, само што се у војничком зборнику изнад полумесеца налази и сребрна звезда, што Путић није забележио.

За овим долази сам родослов, побрањање колена, које ћемо оставити на страну, јер у њему ни онако шта има ново ни занимљиво.

Али осим свију ових зборника који су познати били, има Народна Библиотека у Београду један са свим нов, непознат, неописан и необјашњен, који ми на овоме месту имамо да опишемо. Тај зборник добављен је у Народну Библиотеку од књижарнице Геролдове у Бечу године 1878. У интересности и лепоти нацрта он ниједноме од ових не уступа. Што се пак тиче извора, и он је са горе наведенима једнога порекла. Натписа није записа нема никаква. Ми ћемо га овде што се може тачније описати. Налази се у Народној Библиотеци под бр. 681 у одељену слика.

Зборник је на доста танкој писаћој хартији у фолију, 0.380 м. дужине, а 0.212, ширине; слике су крупније и рађене лепше него у војничком зборнику. Има напред два листа, на којима је регистар, а за тим су 152 листа заузета сликама. Листови су имали овог арапску пагинацију, али је она обрезивањем понејвише оштећена; хартија је по томе била још дужа. Величином би се, даље, овај збор-

ник врстао у ред са зборником Корјенић-Неорићевим. На првом листу је садржај овако:

Tavola delle arme contenute nell' presente volume scrito per alfabeto

1. Alaupovich ¹	101
2. Alinicchi	141
3. Brankovicchi	17
4. Baosicichi	22
5. Burmasovicchi	27
6. Bogascinovicchi	42
7. Bielosceuicchi	50
8. Bossnicchi	51
9. Bisaglicchi	52
10. Bielouicchi	95
11. Barzoenicchi	100
12. Branilouicchi	111
13. Buoikovicchi ²	116
14. Bachiechi ³	121
15. Babicchi ⁴	123
16. Bogopankovicchi	134
17. Bielperieueicchi	147
18. Cihoricchi ⁵	46

¹ Бројеви улажују на лист.

² У војничком исти грб има презиме Војковић. Само је у војничком на чланци златна букова шишарка и уред пље ружа, а у овом је плав једен с роговима.

³ У војничком је зборнику исти грб при презимену Бакчић, само што овај има штит црвен, а војнички плав, и што је тамо на чланци крило с подумесецем, а овамо зрт.

⁴ Исти грб у војничком поси презиме Бибић. У војничком је на чланци подумесец, овде је петао; у војничком су три подумесена на штиту црвена; у овом је горњи при, средњи црвен, доњи зелен.

⁵ Исти грб у војничком поси презиме Чорић. Само је овле чланци над главом обачна круиз, а у војничком је нема.

19. Ciubreticchi	128
20. Dukaginovicchi	28
21. Dignicicchi	29
22. Diknicchi	55
23. Darxoevicchi ¹	60
24. Didoloevicchi ²	87
25. Debeglicchi ³	97
26. Deskoeuicchi	100
27. Dinoeuicchi	142
28. Denouicchi	146
29. Eusebisovicchi ⁴	125
30. Frankopanovicchi	31
31. Grebeglianovicchi	16
32. Grubpkovicchi	38
33. Goikovicchi	61
34. Gliubeticchi	66
35. Grubacevicchi ⁵	67
36. Gliubibraticchi	69
37. Grubaeuicchi ⁶	38

¹ Оадане почињући реднога броја нема, већ само број листа; али ја редни продужујем даље. Над грбом стоји Draxoeuich и грб је са свим јединак са грбом војничкога зборника.

² Над грбом Didlonich. Тако и у војничком. Грб је једнак, само у војничком чланку је хрт с ограђом, а у овом перјаница којој је у средини првени полумесец.

³ Војнички има два Дебельћића. Једнога (87) грб је са свим различит; другога сличан (85). У војничкогу су на прилазу црна крвла на златном, у овога сребрна на првеном пољу; у војничком је прегата првена на златном, у овога првена на првеном пољу. Чланка је у војничком сребрно крило и првени полумесец; у овога слон.

⁴ У војничком Еусебиевић. Грб је исти, само ове на чланци имају више два првена крила.

⁵ У војничком уз исти грб презиме је Груичевић.

⁶ У регистру је у том презимену нешто брисано; на листу пак 38 пише чисто Grubkovich

38. Grubeseuicchi	81
39. Gradanouicchi	82
40. Glendisagliechi ¹	89
41. Glubkovicchi ²	135
42. Harvoevicchi	24
43. Novakovicchi	47
44. Jablanicchi	25
45. Jamometovicchi	98
46. Jaksciechi	194
47. Jugovicchi	150
48. Kotromanovicchi	14
49. Kossacicchi	23
50. Klexicchi ³	30
51. Kovacicchi	33
52. Kostagnicchi	34
53. Kutlovicchi	107
54. Kraguevicchi	138
55. Karsticchi	18
56. Kastrioticchi ⁴	19
57. Kaciechi	41
58. Kopieuicchi	43
59. Kobecicchi	59
60. Kraicinouicchi	88
61. Krixicchi	90
62. Kukreticchi	92

¹ У војничком Giendisaglich. Грб је једнак; само је чланак у овоме делу са звонструмом рибљим репом, а у војничком је једнорог.

² На листу 135 пише Gliubkovich.

³ На листу 30 пише Klescich, и то је без сумње правилније јер се у Босни налазила вицка племићка породица с презименом Клешчић. Види Даничани Рјечник из књиж. ст. под Клешчић. Војнички има Кешчић и Клешчић.

⁴ На листу 19 пише Kastrioticch, али је друго г тако, да би се могло читати и Kasirottich.

63. Klupkovicchi	96
64. Knesouicchi	118
65. Kruxichiéuicchi	120
66. Kobilicchi	129
67. Kossovicchi	131
68. Krasoevicchi	137
69. Margnavecicchi	20
70. Mateikovicchi	53
71. Moroulascicchi	63
72. Milienouicchi	64
73. Marguticchi ¹	65
74. Mehlinicchi	91
75. Mirilouicchi	94
76. Martinusceuicchi	117
77. Masnouicchi ²	124
78. Mokruicchi ³	126
79. Marulouicchi	141
80. Musieucchi	144
81. Novakovicchi	122
82. Neoricchi	76
83. Halenicchi	109
84. Nimiechhi ⁴	145
85. Nemagnicchi	13

¹ У војничком зборнику ово је прваме написано Margvitich.
Грб је исти.

² У војничком је уз исти грб Maslovic; чланак у овом има
копца, а у војничком је на членци годуб.

³ У војничком а и у тексту над грбом пише Makrouich. Вој-
нички међу тим има три човечанске, а овај три лавовске главе на
првом пољу; војничком је на членци сребрно крило с човечалском
првом главом на средини, а у овоме је на членци првен лав

⁴ Над грбом Nimiech. Тако је и у војничком с тим да је про-
чага у овом прваста, а у војничком је чисто првена, и што је сведе
на членци јарац, у војничком је лав.

86. Ohmuchieviechi	26
87. Oblacicchi	56
88. Orlovicchi	139
89. Passacicchi	102
90. Pokraicicchi	119
91. Parmexagnicchi ¹	108
92. Pikelomenouicchi	127
93. Prelaslovicchi ²	132
94. Radulouicchi ³	48
95. Resicchi	54
96. Rubeicchi	64
97. Ruxerevicchi ⁴	74
98. Raikovicchi	138
99. Scimrakovicchi	32
100. Sviesdicchi	36
101. Slatonosovicchi	37
102. Soimirouicchi	57
103. Sladoeuicchi	58
104. Sagrielouicchi	68
105. Scestokrilouicchi	71
106. Sulloeuicchi	72
107. Sitniklanicchi ⁵	73
108. Stankovicchi	104
109. Sokolovicchi	75
110. Sciscicchi	99

¹ У војничком је с нешто у чланци раздвојитим грбом Пармекановић место овога Пармежалнића.

² Над грбом је Prelasovich. Тако је и у војничком. Чланци је овде хрт, а у војничком прст прве међу два сребрна крила.

³ Исти грб приписује се у војничком зборнику Рађевовићу. Овде је прављеније.

⁴ У војничком је Ruscierevich; грб значе потпуно једнак.

⁵ У војничком је исти грб стоји према Силничанић.

111. Sestrieicchi	105
112. Smokronouicchi ¹	106
113. Sudiechi	136
114. Subiechi ²	140
115. Senceuicchi	143
116. Sagrosaglicchi	151
117. Tvardkovicchi	15
118. Tasouicchi	44
119. Tomanouicchi	84
120. Tihcinouicchi	93
121. Toliscicchi	113
122. Texecicchi ³	115
123. Voinouicchi	35
124. Vrsinicchi	39
125. Vladimirovicchi	40
126. Vukoticchi	79
127. Vlasicchi	80
128. Vgrinovicchi	103
129. Vilicchi	112
130. Vvkouicchi	114
131. Xarkoeuicchi	49
132. Xupanouicchi	78
133. Xdralouicchi	86
134. Xegligovicchi	103
135. Zarnoeuicchi	21
136. Zetignanicchi	77

¹ У војничком је Смокровић; грб је исти; само што војнички има на чланци прира кера, а у овом је дејски цео, с два ребља реса и круном на глави...

² У рукопису се погрешном назази записан лист 136, али је грб у ствари на 140 листу.

³ Над гробом пише Техеоич. У војничком је Техеунгич. Грб је исти; само је војничком чланци прост полуимац, а овде је тоза човечина трубећи у трубу у кани замотаној као труба.

137. Zoranouicchi	45
138. Vrancichi	152
Macedonie insignia	2
Ilorie insignia	3
Bossne insignia	4
Dalmatiae insignia	5
Croatie insignia	6
Slavonie insignia	7
Bulgarie insignia	8
Surbie insignia	9
Rascie insignia	10
Primordie	11

Imperatoris Stephani Stephani Nemagnicch insignia carte p-a. Regis Stephani Vrosy Nemagnicch insignia carte 12.

Што се тиче племићких имена, војнички их има којих нема у овом београдском, а београдски којих нема у војничком. Тако

a. *Војнички има а Београдски нема:*

Хапувиће, Предојевиће, Враничиће (јер Вранчићи београдскога имају другојачији грб), Еклигчиће, Радмировићи-Иванчиће, Хвајоквиће, Тарзаровиће, Храбреновиће, Глумчиће, Жантине, Добријевиће и Дебељиће (оне с листа 87), то је свега дванаест.

b. *Београдски има а војнички нема:*

Алишиће, Дивојевиће, Денокиће, Грунковиће, Хројевиће, Јакшиће, Јутовиће, Клупковиће, Кобилиће, Мартинушевиће, Маруловиће, Мусијевиће, Орловиће, Покрајчиће, Пипљеломеновиће, Шпишиће, Сагросаљиће, Врсниће, Жеглизовиће, Вранчиће и Новаковиће (оне с листа 122 јер они с листа 47 имају са свим исти грб). То је свега двадесет и један.

Иначе не само да је један план, него је и један у главном ред. После израђених земаљских грбова у војнич-

ком је Котромановић, Немањић, Мрњавчић, Твртковић, Гребељановић, а у београдском: Немањић, Котромановић, Твртковић, Гребељановић, а Мрњавчић је нике иза Кастротића. На тај од прилике начин иде саглашавање и даље, и појединима су или нарочито промењена места, или су им се места сама променила узроком уметања и пресказања горе наведених имена која праве разлику.

Има знака да је списак имена преписиван са ћирилице. Како у београдском зборнику имају два Новаковића, један је на свом правом месту иза *m*, а један је уз *Hegvoevich*-а под *h*. То је могло доћи из сличности *H /h* и *H /n* у ћирилици и латиници. Тако је опет Halenich иза Неорића другом страном исте сличности. Војковић није стављен под *V* како би по латиници требало, него под *B* (опет по сличности с ћириловским *v*), и ту је погрешно написан Bioikovich. Качић је дошао после Кастротића. Тако може доћи по ћирилској азбуци, јер му је по латинској место пред Кастротићем. Како је и у фојничком рукопису латиница, то ако би се узело да је првобитни оригинал ћирилски, морао би се замишљати и фојничком и београдском (а како је како се види и по већем броју имена и иначе с београдским једнак Корјенићев, то) и Корјенићевом старији оригинал, у коме би презимена, на сваки начин, била написана ћирилицом.

Међу Корјенићевим и београдским зборником имају ове заједничке сличности и заједничке разлике наспрам фојничкога. И у београдском и у Корјенићевом први грб носи наслов *Insignia imperatoris Stephani*; за тим у оба иду једним истим редом: Македонија, Илирија, Босна, Далмација, Хрватска, Славонија, Бугарска, Србија, Рашика; па место Корјенићевог Поморанија и Куманија долази у београдском *Primordia* (ваљда Приморје), и онда у Корјенића је комбинован грб *Henrici filii Stephani Regis*, а у бе-

градском је Regis Stephani Urosy Nemagnich insignia. За тим у београдском долази Немањић, Котромановић, Твртковић, Гребељановић, Бранковић, а у Корјенићевом је: Котроманић, Немањић, Мрњавчић, Твртковић итд. Зборник Корјенићев заједно са београдским има грб Хрвојевића, а војнички Хрвојевићева грба нема. Сагросаљића грб војнички зборник нема, у Корјенићевом (под именом Јагросаљић, што је извесно исто) он завршује зборник, а у београдском је на претпоследњем листу, јер иза њега има још само грб Вранчића, којега такође војнички нема.

Напред су по опису Клајићевом пређени неки грбови Корјенићева и војничког зборника. Тако грб босански београдског зборника има не „два унакрст стављена кључа са првеним врпцама“ него су кључеви првеши на златном пољу, на њима су црначке главе, а испод круна се из штит вију као врпце чини ми се плетенице косе, јер су исте боје које и главе. Београдски се, дакле, више приличе Корјенићевом, али је коректнији од њега. И на грбу Котромановића београдски је сличан Корјенићевом, само што круна и на лаву и на шлему испод челенке није од кринова као на босанским новцима, него од простих троугластих листића као и у војничком зборнику. Таки карактер разлика продужује се непрестано, и не знам би ли се што значајније написао и да нам је Корјенићев зборник опширније описан него што је.

Сад ћемо навести разлике међу београдским и војничким зборником поглавито у нацртима.

Тако је круна у војничком зборнику, као што смо већ једаред навели, од простих троугластих листића насађених на венац, и кринови су на венцу само на последњем комбинованом грбу. Београдски зборник има три форме круна и њима се служи следствено. На комбинованом грбу цара Стефана који је у почетку озго је врх свега круна од четири крипа сведена обручима; на шлему врх штита је круна

која на обручу има четири крнина. На комбинованим грбу краља Стефана Уроша Немањића (лист 12) на штиту је велика круна (највећег формата од свију у овом зборнику нацртаних, јер обруч износи у ширину 0.142 м). Та круна је по доњем обручу искићена плавим и црвеним, јајастим и четвртастим драгим камењем. Из обруча се дишу четири велика крнила; између њих су четири мања; средина међу крнивима има вршкове озго бисером закићене. Из крнива излазе полуокругли обруччи који се на средини састају; над тима је опет један свод који на врху носи златан крст. Грбови земаља у београдском зборнику имају врх обруча окићенога драгим камењем и бисером четири крнина, а између њих вршак, који, развијен у два листа, међу њима има трећи који је закићен зраком бисеровим. Племићке и породичне круне имају све прост обруч, из кога излази троугласто шиљасто лишће.

И форма шлема је у фејничком простија и више старија; озго равна или сведена (како где) са знаком крста или каквим накитом, с назначеним рупама за ваздух или очи, без визира. Али ако је цртач тражио да погоди старији стил (што изгледа да му је била намера), он то није успео, јер шлемови не личе ни на оне с новаца цара Душана, нити на општи европски стил тога времена, с којим се, у осталом, слике шлемова на Душановим новцима добро слажу. Београдски зборник има правилно и лепо нацртане шлемове с решетком и с простим отвором на визиру у облику који је био у Европи у обичају у другој половини XV века.

И о нацрту штита, који је у осталом у свима нашим зборницима једнако цртан имамо да речемо две три речи. У другој половини XIII и у XIV веку у Европи су били у обичају мали штитови у форми равнотраног троугла са странама мало испупченим. Такав је штит готово на свима нашим новцима. Штитови у нашим хералдичким зборницима сви су тарче, исечені у врху с десна, или с

обе стране, троугласти или с десном линијом извијеном, а левим углом извишеним, чиме и горња линија постаје нагнута. Таки облици припадају најраније XV или XVI веку. Они, dakле, у главном одговарају временом оном облику шлема који је у београдском зборнику.

Онде где је списак београдског зборника навођен, у поређењу је чешће изашло на види да се београдски зборник од фојничкога јако разликује членкама баш ондје где је грб на штиту са свим једнак. То се, на прилику, види већ на првоме листу, где се налази комбиновани грб, који у фојничкоме никаква натписа нема, а у београдском је назначен као грб Душанов. Цела композиција и сви саставни делови тога комбинованог грба у оба су зборника потпуно једнаки осим орла, који је у београдском сребрни а у фојничком црни. Али црвени лав на левом шлему овога врха штита изошасаван је испод грла, по прсима и по трбуху плавим врицама које се и на репу виде, и држи мач, чега, међу тим, фојнички нема, јер у њега тај црвени лав само је крунисан. На десном пак шлему стоји жена с крупном и држи десном руком црвену заставу са полумесецем и звездом (грбом Илирије по овим зборницима) а левом грб босански. У фојничком је на место те жене просто златан лав с крупном на глави. Знатно је да се и у грбовима и у драперији у београдском и у фојничком (у овом кад превидимо црвеног орла) налазе две боје: црвена и плава.

Други комбиновани грб Краља Стефана Уроша Немањића, који ће без сумње бити једнак с оним што се у Корјенића приписује Хенрику, има штит црни и у њему овога на више поређане у три реда грбове на штитовима, сваки за се и одвојен једне од других. У средњем реду на врху је двоглавни сребрни орао Немањића на црвеном штиту са шлемом, крупном прстом на њему и членком цревнога лава плавим изопасниваниог као што је горе описан. Орао

има раширена крила. Само тај грб има шлем и членку, остало су само прости штитови, без шлема и членке. Испод Немањићевог грба стоји црвен лав Котромановића на пољу испресецаним попречним из горњег десног у доњи леви угао пругама златним и црним. На дну је грб Приморја: рука са замахнутом сабљом на црвеној пољу. У реду на десно од овога долазе редом грбови Македоније, Босне, Далмације, Хрватске, а лево: Славоније, Бугарске, Србије и Рашке. О штиту виси орден златнога руна (устављен 1429) тако да руно стоји испод угла штитовога аланцаја састављен из самих златних оцила.

Породични грбови у београдском зборнику теку обичним редом и над грбом свакда стоји име племићко. Само из 103 листу где долази грб Угриновића разлика је, што доле долази дугуљаст четвртаст оквир златан, кијен црвеним и плавим арабескама. У том оквиру записано је: Vgrinouich Zimer ali Sinoucichia. Угриновића грб има и војнички зборник, и потпуно је једнак с овим, али у војничкоме су па Угриновића грбу членка два сребрна крила са црвеним пречагама преко пера, а у београдском је на членци лав крилат с кљуном и птичијом главом, подељен у четири поља од којих су два златна и два црвена у накрст. Више те членке стоји натпис Arma ferunt racem. Питанје је каква значења има она белешчица? Да ли је на име, права членка Угриновићева она што је у војничком зборнику, а ова у београдскоме не припада ли Синовчићу? И ако је ту тако, не потиче ли и остала разлика у членкама једнога и другога зборника из истога узрока и извора?

VIII

Хералдичке функције и Мавро Орбини.

У почетку претходнога члanka ми смо изложили узорке који су могли бити повод постању описаних херал-

дичких зборника. Сад, пошто је сав хералдички материјал и аутентични и литерарни познат, на реду је да покушамо не би ли се дало анализом ухватити кад је, по каквим знањима и аспирацијама и под упливом каквих је идеја ово хералдичко дело рађено и склапано?

Овај посао ћемо почети грбом босанским. За то немо прво у кратко навести, шта се из аутентичних и оригиналних сувремених извора може сазнати о грбу босанском.

Из аутентичних споменика познато је за Босну то исто што и за Србију и за Угарску, да пре пада свога, а то је пре друге половине XV века, није још имала коначно израђеног и сталиног државнога грба. То се види по новцима и печатима босанских краљева, и са свим је природно да Босна у тој ствари не буде различна или не буде много разлиčна од суседних јој држава. Као што у Србији прво на Душановим новцима видимо хералдички знак шлема, тако исто на босанским новцима знак шлема прво долази на новцу сувременика Душанова бана Стевана II Котроманића (Ljubić tab. XVI, бр. 9.). Шлем је форме оне исте која се види на шлемовима српским, има дашчицу и ружу као челенку. Стефан Твртко већ је пошао даље, и он је, закраљивши се, први управо склопио уредан хералдички грб. То је могло бити 1376, кад се он после изумрћа Немањића дао венчати у Милешеви на упражњени српски престо краљевски. Први негов краљевски новац носи на првој страни св. Гргура, а на другој грб оваки: на троугластом правилном штиту отворену круну од кринова, каква се на српским новцима виђа, одакле јо и узета; испод круне слово T; ишце круне шлем, на њему исту онаку круну и као челенку неку јабуку, која се не да потпуно разазбрati. Свети Гргур држи штаку на којој је звезда. Такав је грб на новцу у Љубића, tab XVI, бр. 15. Слични су с њим бројеви 16, 17 исте табле и бр. 1, 2 tab. XVII. На новцу бр. 18 [иста табла], 19 долази само

круна поврх Т; на новпу 20, 21, само круна од кринова. Али ма да је тај грб по свој прилици свечано установљен приликом примања круне српске која је на штит и мет-нута, за потоњих краљева видимо одступања и промене. Није, дакле, нико још мислио да је грб нешто стално и непроменијето. На круну се додају кринови који ће с ње висити; око ступца у Т савија се S; од св. Гргура постаје Гргор папа; од штаке са звездом излази штака која се свршује у округ савијеним кључем. На новцима краља Томаша видимо на једној страни српску краљевску круну и Т са S око његове усправне линије обавијено без штита, а на другој страни штит пресечен попречном цртом из десног горњег угла у доњи леви имајући у сваком пољу дуж те црте по три крина. На послетку долази сама круна на штиту са шлемом, круном на њему и челенком. А на неким новцима долази покрај грба са свим засебно звезда крупна, у њој круг и у кругу звезда ситна (Љубић tab. XVII, 12, 13, 14, 16). Тај знак је у празном пољу иза шлема и круне. То значи, да се грб босански није био коначно утврдио, и да га је у том стању и пад Босне застао. Овај говор аутентичних споменика потпуно је потврђен и осталим што из тога времена знамо.

Међу тим, ма да нам овако и ово казују аутентични споменици, ми у нашем хералдичном зборнику не налазимо нити који год од поменутих варијаната босанскога грба, како су нам га новци и печати сачували, нити штогод средње што би се могло као резултат свију ових грбова сматрати. Ми у нашем зборнику видимо напротив као грб Босне један комбинован грб, који онако како је састављен не личи ни на једу од оних којим су се босански краљеви на својим новцима и печатима служили. Је ли, дакле, тај грб могао бити истинит? Ми одсудно тврдимо, да он мора бити позиција фикција, која је постала под утицајем мутнога историјског знања и нејасних погледа на

оно што се у старим југословенским државама налазило. Такав пак начин сматрања није могао постати нити у време цара Стефана¹, као што се тврди, нити за времена босанских краљевине, него много позније.

Један грб има у зборнику који ово наше суђење непобитно потврђује. То је грб Илирије. Познато је свакоме, да је Илирија за историјског времена била само римска провинција. Оно што се пре тога о њој зна не да ни мислити на грбове и таке ствари. Кад је Илирија постала римска провинција, да ли је имала знамење звезде и полумесеца у значењу данашњих наших грбова земаљских, не може се знати, ма да се на старим римским новцима налази и тај симболички знак, и ма да он у нашим земљама има неку традиционалну уобичајеност, којој се данас значења не зна. Није излишно навести да се знак полумесеца и звезде налази на једном новцу римског цара Адријана Августа, на једном новцу Септимија Севера на коме око полумесеца и звезде грчким словима пише *Βιζαντιον*; даље на новцима многих римских царева (Констанса, Ветрија и Констанција) кованим у Сиску. Забележено је да се исти знак налази на многом старом гробном камењу у Подрињу, да је тај знак врло омиљен орнамент који се везе на сељачке хаљине и који се некад носио на прсима, и да и сад нема готово ни једне оне капуљаче којом се покрива глава од зла времена без наvezana полумесец и звезде.² Горе напоменути нацрти са стајрога гробља у Херцеговини показују такође на штитовима и иначе венац, полумесец и звезду. Само из ових података могао је састављач узети грађу за грб Илирије; јер је тај грб он извесно морио смислити, по каквим основима било да било.

¹ По аутентичним споменицима може се тврдити да Босна у време цара Стефана није имала грба. Први њен грб, српска краљевска круна на троугластом штиту, јавља се тек с проглаšењем краљевине или с пренашањем српског краљевског достојанства у Босну, које је 1376 године Тврто у Мијешеви, под телом св. Саве извршио.

² Милановић, Кнежевина Србија, 22.

Ali kakav je realni geografski pojam oni sastavlja s imenom Ilirije? Ništa drugo nije on mogao zamišljati pod tim imenom nego etnografsko jedinstvo jugoslovenских plemena, koje se izla katastrofe jugoslovenских država počelo buditi i почelo zabavljati misao književnika. Samo to je mogao i on pod tim imenom zamišljati. Samo onda kad su stare države, njihove graniče i njihovi posebni interesni bili zaboravljeni, mogla se izmišljati i uporedno s Bosnom, Hrvatskom, Dalmacijom, Slavonijom, Primorjem, Srbijom, Makedonijom stavljati Ilirija, koja posle pokraj sviju pomenuvih i uporedno s njima na grb Dushanov dolazi. Ove napomene koliko opšteta karaktera daјu celome poslu toliko pomazu i da mu se vreme postanka nađe. Jer kad je jedan grb po nekim stvarnim podacima na pamet sklop-љen, i kad je radi jedne ideje ili pretpostavke (ma koliko, na posletku, po sebi istinute) i geografski pojam bez ikakve stvarne historične osnove izmišljen, pitanje je šta je moglo smetati da se to isto i na drugom mestu i na drugom predmetu ne ogleda?

Из ових razloga смо без бојазни потврдити да је и грб босански тако исто као и грб илирски измишљен. И да бисмо то још јасније потврдили, ми ћемо покушати једну анализу те патриотичке фикције.

Композитор се није хтео упуштати у голо наого измишљање; он је употребљавао стварне податке, и ако врло слободно. Они кључеви су узети од штаке Гргора папе или Гргора Светога са новаца босанских; за црначке главе не знам откуда су, ако нису што у вези са животом Гргора Светога који мени није познат.¹ На те прекрштене

¹ Има варијаната у наприма босанског грба који те пристиче главе немају. Такав је један и уз Дизеров Штргицум велас вј почија где се на општем Dushanovom грбу виде само кључеви, који зупце имају с обе стране.

светачке или папске штаке метијут је грб илирски. Мотиви, из којих је могао постати грб илирски, наведени су горе. Као мотив могла је послужити и са новаца нарочито она звезда, која једна у другој на новцима долази као што је горе напоменуто. С каквом се идејом метао илирски грб може се још видети и по београдском зборнику. У том зборнику на шлему што је на штиту с десне стране општега комбинованог Душановог грба жена држи заставу са грбом Илирије десном, а грб босански, на ком је опет грб Илирије на папским прекрштеним штакама, левом руком. И мисао и тенденција овде је јасно исказана. Душаново уједињење југословенских земаља врши се под заштитом или под руковођењем идеје илирске. Он извршује мисао о уједињењу Југословена, којима се јединство почиње још од старога етнографског и географског јединства илирског. Али што Босна има грб илирски на своме грбу? Један је разлог могао бити, што се њеном народу признаје особито првенство међу онима који се за потомке Илира под са-дашњим народним именима сматрају, а други разлог излази опет на ово, што ћемо даље на згоднијем месту извести.

Још ћемо покушати анализу једнога грба, који је на солиднијим основима, али опет у овом духу компонован, и који ми сигуриће анализати можемо. То је грб области Приморја.

Састављач нашега зборника дао је и Приморју као држави грб, и ако Приморје као држава долази у ред још мањовитијих појмова него што је Илирија, тим пре што је у истом зборнику Далмацији засебан грб дат. Међу тим има особитог интереса да се потражи, како је састављач могао доћи на мисао да узме Приморје као државу. Ја држим да је на то могао доћи просто посматрањем потписа и имена српских и босанских владалаца. Читајући на прилику потписе **Стефанъ Твртко кь Христу Бога краль Срѣбренъ и Боснѣ и Приморио**, или **Патриархъ Срѣбренъ и**

Приморју или Краљ јесехъ разнихъ џеніль и приморскихъ или Краљ и слмодръжъцъ къссе срѣбескыи и приморскыи ћаслии¹ композитор се није сећао одредбе Дукљанина која каже: Предео вода, које с планина на јужну страну у море теку назове краљ Приморјем {Maritima}, а предео вода које с планина теку к северу и утичу у велику реку Дунав, назове Србијом. Композитор је просто држао да је и то држава, налик на Босну или Србију. И ма да то није била држава друкчија и друга него Далмација, и ма да су Србија, Босна и Хум имали кад једно кад друго приморје српско, босанско или хумско, и ма да се то приморје српско босанско, или хумско рачунало у приморске засебне области: Зету, Хум, Требиње које се онде где се помиње Приморје не помињу за то што их Приморје као опште географско име обухвата — опет је наш састављач налазио да му треба тражити грб. И пошто Приморје као такво није имало грба, или није могло имати другога осим далматинскога, испак је састављач покрај далматинског нашао (јер друго ништа није могао чинити) и грб Приморју. Како је то урадио? Срећом су нам аутентични споменици сачували материјал, по којем у овом случају поступак састављача можемо баш тачно да покажемо.

На новцима босанског великаша и дуке спљетскога Хрвоја налазимо јасно сачуван његов грб (Љубић, tab. XVII, бр. 19—27). И тај грб не измиче се из опште карактеристике несталности и неједнакости, ма да припада једноме човеку. На новцима под 19 и 20 правилан троугласт штит без шлема, на њему озго неке пруге као пошири перваз, а испод тога рука са замахнутим голим мачем, а иза те руке лав с двоструким великим репом који као да се по оној руци пуже.. На новцу бр. 21 на штиту је по средини с десног горњег у леви доњи угао пруга и на њој три

¹ Данашњи, Рјечник из изв. ст. под Приморје и Приморјани

крина један испод другога, а око ње у пољу с обе стране по крстић. На штиту је шлем и на њему она замахнута рука са сабљом као членка, а око те руке и шлема, просто у пољу, виде се с десне стране три крина један испод другога, а с леве два крстића један испод другога. Такав је грб на новцима бр. 22, 23, 25, али на новцу бр. 24 већ око руке има само по један крстић с обе стране; на новцу бр. 26 на штиту су на пречази само три крина; крстића око нема никако, а шлему и членци с десна има само један крин. Један је само крин членци с десна и на новцу бр. 27, само што на њему штит има и три крина и оба два крстића као и горе. Београдски зборник има грб Хрвојевића који се с овим на новцима бр. 22, 23, 25, у лаку слаже и у грбу и у членци. То значи не само да је тај грб био познат састављачу, него да је се он у опште таквом грађом служио, као и да је његов нацрт грба Хрвојевића потпуно правilan и истинит, остављајући на страну што се сам Хрвоје није ипаме стално служио. На грбу пак Приморја, које је у београдском зборнику забележено Primordia, шта видимо? Просто членку грба Хрвојева, руку са замахнутом сабљом, само што је сабља на Хрвојевој членци прав шиљаст мач, а на грбу Приморја је крива турска сабља. Шта се, дакле, може друго мислiti, него да је састављач узео членку Хрвојеву те је употребио као грб Приморја, који, наравно, никде паћи није могао, држећи ваљада да је Хрвоје до те членке дошао за то што је војвода спљетски постао.

Очевидно је, да су склапане грба Босне и комбинованог грба Душановог руководије горе наведене идеје; изван сваке је сумње, по грбу Илирије, да се састављач није снебивао у комбиновању грбова и да се на анахронизме није обзирао; очевидно је по нацрту, који сав одговара стилу XVI века, да се и у нацрту није пазило ни толико да се стил XIV века, који није тешко било сазнати и пронаћи, под-

ржава; очевидно је, по грбу „Примордије“, да није много скрупула било ни у склапању са свим нових држава, и да се замисљеној држави исто тако замислен грб изназни; јасно је, по истом грбу „Примордије“, и на какав је начин то рађено. Остаје питање, кад је и како се могао овај посао извршити?

На питање кад је могао бити извршен овај посао, ми смо одговорили у претходном чланку. Изван оне научне и литерарне средине овакав се посао ни замислити не може. На питање ко је могао овај посао извршити, ми прио погледамо на књигу Мавра Орбинија и на њега самог. Описаћемо његову књигу и навешћемо неке мисли из ње, како би читалац с нама заједно следовао процес нашега тражења и одговарања на постављено питање. За то ћемо, остављајући мало на страну чисто научнички начин, без сваког педантизма све цитате одмах наводити у српском преводу.

Књига носи интересантан наслов *N regno de gli Slavi oggi corrotamente detti Schiavoni. Historia di Don Mavro Orbini Rauseo, abate melitense.* По том се на самом наслову говори да се у тој историји описује „порекло“ свију народа који су били словенскога језика као и многи и различни ратови што су их водили по Европи, Азији и Африци; напредовање државе њихове; стара пера њихова и време кад су се у хришћанство обратили. А нарочито се виде славна дела краљева који су некад владали у Далмацији Хрватској, Босни, Србији и Бугарској.⁴

Пред самим насловом налазе се једна према другој, на табаку који је напред метнут изнутра чим се раскрили, две слике, од којих је на првој *Slavo del mare germanico*, човек у топлијој одећи и под капом, оружан штитом, сабљом и копљем, покрај њега доле пан, а о једном огранку пана обешен овалан, у оквиру с резаним арабескама грб, на коме је змај на црвеном пољу. У Павла Ритера стема-

тографији (Беч 1701) тај грб има *Slavonia maris Baltici*. На другој од насловних слика има *Slavo del mare illirico*, човек гологлав у лакшој одећи, оружан луком, тетивом, стрелама, сикирицом, штитом и копљем; покрај њега је доле такође пань, и на огранку пана обешен грб на штиту какав се радио XVI века; на том су штиту три кера који трче. Тај грб у Павла Ритера има *Slavonia danubiana*.

Већ овај увод, који нас поздравља пре него што се и пред наслов књиге дође, показује онај исти критички мутан, патриотичним полетом загрејан метод размишљања историчкога и исказивања резултата хералдичким грбовима, какав смо нашли, анализујући напред грб Приморја, Босне, Илирије и Душановог царства. Да *Slavonia maris Baltici* није имала свога грба као једна тако замисљена држава, о томе никакве сумње нема и не може бити. Ту је, дакле, М. Орбини своје патриотично-историчке замисљаје ставио у грб као у један спољни израз и знамене. *Slavonia danubiana* треба да се разликује од Славоније, која је саставни део Троједне Краљевине. Краљевину Славонију о којој говоримо Ритер назива *Slavonia moderna, interamnia Croatiae pars*. Она у Ритера има свој прави грб, куну међу две реке (Савом и Дунавом) а грб Славоније дунавске у Ритера је исти који у Орбинија при слици *Slavo del mare illirico*. Тај грб без сумње најпре долази у Орбинија; из њега је узео Ритер, и он је не мање фантастичан и измишљен. Тај грб био би, после илирског и босанског који су напред разјашњени, трећи којим се казује јединство не само јужних Словена него и оних који су пре доласка Маџара, у пределима садашњег аустријског царства, имали државу у којој су Растилав и Светопук владали, у којој су Кирило и Методије крштење и јеванђеље проповедали. Такој држави би управно имао припадати тај тобожни грб дунавске Славоније. А не треба данас ни речи потрошити, да грба словенске државе која је с долас-

ком Маџара пропала пре него што су се и започели хералдички обичаји, није ни било, и да је ово на чисто измишљена ствар. У томе се на ново види како је о тим пословима мислио Орбини.

Само дело Орбинијево склопљено је овако.

У почетку описује Скандинавију која је била старо отаџство Словена. За тим на првих 205 страна пише по разним књижевницима о пореклу Словена и напредовану владе њихове, и ту описује стару историју чешку, пољску, балтичко-словенску, моравско-словенску или дунавско-словенску. После тога на стр. 206 прелази на историју Далмације и осталих суседних крајева Илирика од 495 до 1161, где управо попавља Дукљаниша. А за тим на стр. 244 прелази на праву историју средњевековних југословенских држава, и почиње историјом владалаца из куће Немањине. Пред овим одсеком на стр. 242 на целом листу *in folio* видимо у нацрту *Arma di Stefano Nemagna Re et Imperatore di Rassia*. На страни 243, која се налази спрам стране 2+2 има *Albero della genealogia di casa Nemagna*; грб, dakле, и родослов куће Немањине. Ту је исти онај комбиновани грб који у фојничком зборнику долази у почетку без икаквога наслова и који у београдском зборнику носи наслов Стефана Душана. За тим је на стр. 273 *Albero della genealogia di Vukascino Re di Serbia*, а на стр. 274 *Arma t. j. грб истога*. Ту видимо на штиту крст и околу четири оцила; на средини крста једноглавога орла с круном. Врх штита је шлем, опкољен драперијом. На шлему је круна, а из ње на членци гола женска која држи заставу, на којој је такође насликана птица која као да је орао, јер се потпuno добро не разпознаје. После тога на стр. 280 долази *Albero della genealogia di Nikolo Altomanno Conte di Usciz*, а на стр. 281 грб истога. Ту је штит подељен двема на троугао састављеним пругама на три троугаста поља; у свакоме том пољу види се по

једногдас орао, крунисан правилном хералдичном грофовском круном. Шлем има драперију, на врху јастучић, а као членку једноглавога орла с раширеним крилима (она нога као и на штиту), с грофовском круном правилно напртаном. После тога долази на стр. 285 *Albero della genealogia di Balsa signor di Zenta*, а на стр. 286 грб истога. Ту је на штиту крупна звезда; на шлему драперије; озго круна грофовска; на членци глава курјача. После тога долази на стр. 310 *Albero della genealogia di Lasaro conte di Servia*, а на стр. 311 грб истога. На Лазаревом је грбу на штиту по средини озго на иже црвена пруга, и у њој сребрни крст. На два околна поља кринови су у горњој половини. На штиту је шлем у прошилу, а врх њега круна, и на круни двоглавни орао с раширеним крилима, и главе су му без круна. После тога на стр. 343 долази *Albero della genealogia di Cotromanno che domino in Bosna*, на стр. 344 грб Босне. На томе је грбу штит са круном; на штиту су црначке главе крунисане с косом, насађене на кључеве; кључеви су прекрштени у Андријин крст, а на прекрску кључева стоји грб Илирије. После тога на стр. 379 долази *Albero della genealogia di casa Cossacca*, а на стр. 380 је грб војвода св. Саве. То је штит попречке (с десна на иже лево) испресецан пругама сребрним и црвеним. На штиту је шлем с драперијама; на шлему је круна, а членка је лав који држи заставицу. После тога на стр. 315 долази *Agnia del Contado di Chelmo*, то јест грб кнежевине Хума. Ту је овалан штит у оквиру окићеном резаним дрветом, а на штиту гола рука која држи комад дришка од конја. Горе је на штиту шлем у прошилу, имајући на членци (чини ми се) курјака, јер се не може добро распознати шта је. За тим је на стр. 394 грб Краљевине Хрватске, обична шахова даска на штиту. И овде као и на осталим краљевинским грбовима шлема на штиту нема, него је место шлема круна. На

послетку је на стр. 398 грб Краљевине Бугарске, штит у ишараном оквиру; на штиту управљен лав, који као да се некуд пење; врх лава је круна. И тај штит као и остали краљевински штитови нема штита и членке, него је на штиту само круна.

Тако је склопљено и изведено дело Мавра Орбинија. Пада у очи да ниједан историк, пре ни после М. Орбинија, није гробовима поклонио толику пажњу ни такво место. Бележимо да при свем том М. Орбини не говори ни речи ни о изворима својих грбова, ни о значењу њихову; он не каже нити да их је сам саставио, нити да их је где готове нашао. Они су у његовој књизи на одличном месту, у заглављима најзначајнијих одсека његове књиге у лепим бакрорезима наштампани, и читаоцу је остављено да о њима суди, мисли или их употребљава како мисли или зна.

С тога ћемо оно што је он наштампао упоредити с опим што имамо сачувано у горе описаним споменицима.

На првом месту наплазимо на велики комбиновани грб који је у фојничком, београдском, Корјенић-Неорићевом зборнику и у М. Орбинију један исти. Он само има неке разлике у наслову. Београдски зборник и Корјенић приписују га Стефану Душану; фојнички нема ту никаква натписа; М. Орбини га зове грбом *Стефана Немање Краља и Императора Рашеје*. Он је знао разликовати и текже ствари у историји српској, те је чудо како је место имена Стефана Душана могло доћи име Стефана Немање. Осим те разлике ваља навести још ово. На десном углу комбинованог штита није жена (као у београдском зборнику) него човек под круном, и тај човек држи десном руком заставу Илирије а левом босански грб. Даље, орао Немањићев има под крилима кринове. Шлемови су са свим исти. Разлика у тумачењу има да се ова забележи. Напред је показано да је М. Орбинију штит с три хрта штит *Словена и ширских*

(*del mare Illirico*) и да то није грб Славоније.¹ То је тумачење врло знатно, јер поред мисли о јединству која је дата грбом немањићким, па грбом илирским, има једна казана и овим (да га тако назовемо) грбом илирско-словенским. Вредно је да се овде наведе и ред који грбовима на комбинованом штиту даје М. Орбани. Тада је овакв. Бугарска (први десни озго), Славонија (први леви озго), Босна (други десни), Македонија (други леви), Далмација (трећи десни), Србија (трећи леви), Немањић (први средњи озго), Котромановић (други средњи), Хрватска (четврти десни), Рашка (четврти леви), Приморје (средњи у дну).

И сви остали грбови које има М. Орбани долазе у зборницима такође потпуно једнако.

Тако грб Вукашинов (са стр.² 274) долази у зборницима као грб Мрњавчевића; грба Алтомановића зборници немају, али грб Вониновића је сличан њиховом само што место орлова има полумесеце, а још је сличнији грбу Алтомановића грб Јупановића који такође има орлове; грб Балшић једнак је у М. Орбанија и у зборницима, и једне су исте разлике према аутентичном са новаца, које су разлике горе на своме месту показане. Грб кнеза Лазара види се у грбу Гребељановића (које презиме М. Орбани пише Chrebelianovich); грб Босне са свим је исти; грб војвода св. Саве (*di duchi di Santo Sabba*) види се у грбу Косачића; грба хумског нема; грб Хрватске и грб Бугарске је исти.

Без сумње се, dakле, може тврдити да се или М. Орбани служио грбовима зборникâ, и то би онда изазивало претпоставку да су зборници пре М. Орбанијева дела постали; или да је зборницима извор у делу Орбанијеву.

¹ Овим постаје изложена препирка о томе грбу Славоније, основана на мисли да он припада Славонији савсно-дунашкој. Dr. Fr. Ратка у Archiv-u Jagatka IV, 502

Да би се још јасније умотрило питање, и да би се одговор олакшао, ми ћемо показати једним већим цитатом из предвора и још неким цитатима из књиге какав је поглед М. Орбини на свој посао имао.

Тако у предвору читаоцима М. Орбини прво говори, како су Словени славан народ, али како нису имали учених људи и писаца као Јевреји, Грци, Римљани и остали, који би њихова јуначка дела умели забележити и прославити. „Народ словенски (natione S'ava), наставља М. Орбини, био је у томе врло зле среће. Од самога почетка он се без престанка бавио ратовањем, чинећи дела достојна славнога спомена, ни мало се, међу тим, не бринући да се та дела на хартију ставе. Мало је писац ће помињало Словене, па и то мало их је помињало не с намером да их прослави или опише, него узгред, описујући дела и ратове других народа. А Словени су ратовали скоро са свима народима светским. Нападали су Персију, владали Азијом и Африком, тукли су се с Египћанима и Александром Великим; потчињили су Грчку, Македонију и Илирик; заузели су Моравију, Шлезију, Чешку и Польску и обале Балтичкога мора, прешли су у Италију, и ту су се дуго времена борили с Римљанима, бивши кад побеђени кад победници, и на послетку покоривши пода се римско царство заузели су све његове области, разорили град Рим и нагнали римске цареве да му данак плаћају, што на свету никакав други народ учинио није. Завладао је Француском, утврдио краљевину у Шпанији, а од његове се крви родише најплемите породице. За то римски писци и нису тако издашни у похвали варвара (као што их они називају) као што су то кад своје хвале. Тога ради, из дужности која ме вуче мојој словенској народности, ја сам се драговољно подвргао труду који је требало учинити еда би се показао почетак и напредовање словенскога царства, састављајући у једно оно што се налази овамо онамо написано од раз-

них писаца, еда би се са што више лакоће могло знати како је био увек славан и сјајан овај народ. Током времена из тога се народа показаше и развише многи и најмоћнији народи, као што су Словени, Вандали, Бургунди, Готи, Остроготи, Визиготи, Гепиди, Гети, Алани, Вуерли или Ерули, Авари, Стири, Хири, Меланкленци, Бастарни, Пеуци, Даки, Шведи, Нормани, Фени или Фини, Вери или Ункрави, Маркомани, Квади, Траки и Илири. Јавише се после Венети или Хенети, који заузеше обале мора Балтичкога, и бејаху раздељени у много племена као што су Поморанци, Увалици, Рујани, Варнави, Оботрити, Полаби, Унагири, Лингони, Толенци, Редари или Ријадури, Цирципани, Кузани, Ерули или Елвeldи, Левбузи, Увилици, Стодерани и Ерзани, са многима другим што се могу читати у Хелмодду. Сви су они били један исти народ словенски, као што ће се и у напредак видети. И да бих овај посао довршио са што већим савршенством, нисам се уклањао ни испред каква труда, више пута промазећи Италију да прегледам библиотеке и да потражим књиге које би ми од потребе биле И сакупивши, на послетку, гомилу најзначајнијих ствари, које се бејаху порастурале којекуда по библиотекама, рад сам био издати их на свет ради украса народима словенским.⁴

Овде су основи патриотичнога пансловенства, којим је очевидно био занесен М. Орбини. Његова се критика у њему удавила. Али ми ћемо још неке цитате навести.

Држећи, већ по Дукљанину, Готе за Словене, М. Орбини је држао да су Траки и Илири имали један исти језик са Дакима и Готима (стр. 146). На другом месту каже да су Словени изашли из Скандинавије под именом Гота (стр. 97); да су пореклом од Гота, да су подељени на разна племена узели и различита имена и да су народ највећи међу свима.

За Босанце каже како им је порекло од Беса, на-
рода у Тракији. Боравећи у Тракији Беси су становали
на реци Несту, коју Турци зову Кара-су, а Грци Местро.
Дошавши у размирицу с Бугарима у Тракији, Бугари Бесе
одатле истерају, и они отуда дођу у Горњу Мезију иззаузму
земље међу Савом, Уном, Дрином и морем Јадранским.
После се, каже М. Орбини, течајем времена е променило у
о, те од Беса изађу Боси, а од њих Босна (стр. 344—345).
А на другом месту приповеда како је над гробом кнегири Котроманове која је у Риму умрла (што се још могло видети)
писало: *Hic jacet Diana ilirica.*

Ево разлога из којих је постао босански грб с илир-
ским обележјем. М. Орбини је веровао да су Бошњаци право
племе илирско, које се касније, пошто су и Бугари били
већ на балканском полуострву, у Босну доселило и име
јој дало. Ево одакле се на Охмућевића родослову, писаном
тобоже 1482, могло писати при грбу босанском који је
као и у М. Орбинија, *Штит илира старијех бошњана.*
Мени се, по томе чини, да се, без сваке сумње, дело М.
Орбинија по идејама које су у њему, мора сматрати као
родитељ онога што су хералдички пратачи у зборницима гробова
иззвели. Али пошто сви земаљски и знатнији породични грбови
долазе у самога Орбинија, а по узорцима посташа свога старији
од Орбинија бити не могу, то је онда Орбиније сам и њихов
састављач, што се види и по особитој пажњи и лубави
коју је он према њима у своме историчном делу показао.

Али не само идеје него и форме свију наших збор-
ника своде се на Орбинијеве форме као на свој праизвор.

У форми штита, у којој се Орбиније сам није ни мало
обзирао на сувременост, него је штитове XVI века без
обзира давао свима нековима, сви су зборници следили
стопе његове; сви су њихови облици само варијетети онога
стила који је он усвојио. Штитови краљевински у њега
имају круну у место шлема и членке, и имају је тако

исто и у зборницима. Шлемови у њега обично имају једну драперију, која полазећи с оба краја шлему са средине, штит озго наткриљује и из обе му се стране спушта; па то исто шлемови имају и у зборницима. Београдски зборник има шта више и потпуно такву форму шлемова каква се види у М. Орбанији; војнички је у томе одступио. Орбани веже-грб за генеалогију, те су му скоро сви грбови удруженi с генеалогијама. И Охмућевић веже грбове за своје родословије. Све су то знаци, који потврђују мисао да почетник, основалац и први састављач овога посла није нико други него М. Орбаније сам.

И године о којима знамо да су на зборницима или на преписима забележене, говоре са свим у прилог овоме мињу.

Онај препис Корјенић-Неорићевог зборника који се налази у царској бечкој библиотеци и који је постао међу 1637—1657 доводи нас таман пред време Орбанијево. Што родословије Охмућевића носи 1482 годину, то је извесно фалсификат, ако није погрешка у читаву, пошто се 1482 није могло написати оно што је написано, нити се у то доба писало оним правописом и језиком оно што се писало. Јер и начин писања ћирилским словима а талијанском ортографијом |гн=њ; ћл=љ; ие=је| тешко да ће бити много старији од XVI века.

Али се и то питање мора предвојити.

Јасно је, да је основна гомила грбова, државни и већи породични грбови у зборнику, од М. Орбанија. Тешко је мислити, а не може се готово ни с каквим основом тврдити, да су сви остали породични грбови и његово дело.

Он је, без сумње, бавећи се у Италији, и тамо штампајући своје дело, нашао вешта хералдика и од њега дао нацртати своје грбове. За то је тај посао и израђен са свим по правилима вештине. Његово дело, дошаоши у Далмацију међу образоване Далматинце, извршило је међу њима

*Охмућевић
Сам састављао
у Јуби.*

онакав уплив какав је на крају прошлог и у почетку овога века извршила Рађићева српска историја међу образованим Србима, какав су Шафарикови дела о словенским старијинама и книжевности извршила међу образованим Словенима. Властелу је (а у њеним је редовима толико читалаца имало) узбунило да мисли на своју старину; друге је узбунило да оснивају хералдичке зборнике и да у њих купе или склапају и измишљају (следујући у томе његовим стопама) грбове стarih властеоских породица. Прво одвајање послало хералдичког од осталог историчког рада М. Орбинија ја бих гледао у Охмућевићевом родословију. Други су од родословија начинили целу племићску књигу. И разлике у именима и у опису књиге које смо горе у опису показали, долазе од овог начина постанка. Сваки онај који је дао себи труда да књигу грбова из нова црта, налазио је да има право нешто додати, нешто одузети и нешто променити. Чак позицији, више од сто година након Орбинија, као што је Качић, налазили су интереса да се баве тим списком племића који је постао услед историје Орбинијеве, да га попуњају, у неку руку тумаче и истражују где је који од властеле био, или из којега је краја.¹

И не само то, него се у првој половини XVII века осећа у опште јаче интересовање за генеалогију, племићко по ресло и сродност са старим краљевима. Иван С Кукуљевић (Arkiv IX, 245) приповеда како су у ово време хрватски племићи Оршићи доказали цару да су рођаци Звонимира краља и како су на то себи израдили дипломе. Имам белешку од интересног једног дела које носи наслов *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Mar navitiae Nissensis per Jo. Tomcum ejusdem gentis collecta*

¹ Кађић А. Razgovor ugodni naroda Slovinskoga. Beč 1836 изв. II, где су омак у почетку Каљеви i vlastela naroda Slovinskoga.

et ad fortissimum virium consanguineum suum Lupum sive Farkassium perscripta. Romae, Ka'endis Maij 1632. Ex palatio Ca:dinalis Pazmani impr. typis Vaticanis, 56 стр. на 4-ти са сликама старога српског краља Вукашина и писца књиге. Данас се зна, да ово дело није ништа друго него посао таштине, надражене новопробуђеним историјским и хералдичким осећањем, које се после Орбинијева дела јавило. Иван Томко Мрнавић био је Шибеничанин, који се родио 1579 год. а умро 1639, бавио се много у Риму и тамо дружио с ученим људима и историцима, писао песничке и историчке ствари. Сличност његовог презимена Мрнавић са Мрњавчевић морала га је навести на мисао да истражује сродство са Мрњавчевићима, што је наведеној књизи додана потписао се Joannes Tomicus Magnavittus ex Principibus Nissae, Comitibus de Zuonik, DD in Voynizza et Kamengrad, Episcopus Regni Bosnae. Доста је путовао по западном делу југословенских земаља, и у својој духовничкој каријери дотерао је до бискупа босанскога. Опширији извештај о животу и делима његовим наштампао је Ив. Кукуљевић у Arhivu za jugosl. povjest, IX, стр. 242 и даље. И као што је овај Томко правно потомком краља Вукашина, тако су се други правили потомком Реље Охомућевића, а међу тима може лако бити и онај што је састављао Родословље од 1484 које је М. Пуцић у Јагићеву Archiv-u описао. Качић, избројавши горе поменути списак, господе наставља овако: „Слиди također кратко забиљежење међу остalom господом босанском од јасне и присвитле обители и куће кнеза Реље Хомућевића Гргурића, нареченога властелина босанскога, гдје ћеш видит' у кратко, добровољни штиооче, тринест порода по мушкиј крви од којизних изајдоше бани од Костура, у Македонији, на мисто бани у Босни, вitezови илити кавалири Светога Јакова од Галиције, бојни и недобитни генерали на морју

и на земљи Краља од Шпаније и Напуље. Од истих изјашдише цесарице; будући да удаваху своје кћери за Краље и Цесаре цариградске и трапезунтске у кућу Комненову, у Бечу такођер код цесара и угарских краља имадише велика достојанства и господства, како се штије у њиховим допушћеним илити дипломама које би дуго било овде приказати.^{*} После овога следује побрањање генерација и појединачних дела те породице, и на крају се додаје: „Ово нек буде за сад за доста, за успомену од куће Хомућевића, а ко жели знати више, нека штије књиге које се овако зову: *Le glorie cadute dell' antichissima ed augustissima famiglia Comnena dell' Abbate Don Lorenzo Miniati, stampate in Venezia per Francesco Valvasense del 1663.*“ У овом би, дакле, био други доказ измишљене племићске славе и тражења „родословља“, којим би се сродство са старим властеоским породицама доказивало. Немајући тога ретког дела при руци, сазнаох о њему нешто више из белешке проф. В. Клајића у Обзору од 1879 бр. 207. Тако у горе наведеном делу има одсек који носи наслов *Discorso genealogico dell' antichissima e nobilissima famiglia Ohmrich-Gargurich*, и има комбинован грб четирију породица босанских, и за ње се ту говори да је из та четири грба осам грбова извађено, и да је то 6 Маја 1584 као посведочено и потврђено а на молбу г. Петра од Ивеље Охмућевића, брата госпође Јелене Охмућевића утврдио босански владика Антоније Матеји по изказивању што су га појединце и под заклетвом учинили безбројни сведоци. Ово смишљање имало је, по свој прилици, намеру да појединима поред задовољења личне таштине набави права племићска код Млечана. У ред оних измишљених витезова иде без сумње и поп Станислав Рубчић *Rex insigniorum* или „бан цимерија“ цара Стефана. Једно је интересно, што је почетак М. Орбинија могао да нађе толики одзив, и толико расширивање, и, на послетку, судећи по познатости

и раширености зборника, и толики уплив. То може значити да је било доста племића који су марили за славу свога сталека, и да је књижевна интелигенција оних времена била доста осетљива за ту славу, кад јој је толики труд поклањала. А све то заједно ипак се носи општим топлим осећањем за славу и блесак стarih краљевских дворова, којих је спомен у тешка времена страдања остало средиште укојега се купио и којим се крепио живот народни.

IX

П. Ритер, X. Жефаровић и грбови обновљених држава балканских.

Утврдивши да је М. Орбини и по идејама и по начинима прави аутор и почетник грбовима које смо у зборницима разгледали, ми смо за тим видели прву групу појава коју је произвела Орбанијева хералдичка радња. То је прво прецrtавање, ширење, менjanje и допуњавање зборника које се по свој прилици свршило у првој половини XVII века, но о којем су и после писци писали, и које је тек у нашем веку општу пажњу историчке критике узбудило.

Али осим те прве групе која је на особит начин разједи, и у којој су права фикција и неко оскудно употребљавање извора главну улогу играли, те су први облици почели и мењати се и кварти, долази друга група, која је такође знаменита. Јер ако прву групу нарочито карактерише то што је она у своје време рађена, расшириvana и познавана само на западу српскога народа, у Далмацији и Босни, друга група појава, који су истекли из Орбанијеве хералдичке радње, извршила је свој уплив нарочито на северне, хрватске стране, и по том на источне српске крајеве.

Ову групу бележи Стематографија Павла Ритера.

Павао Ритер, који је познат и под преведеним именом Витезовића, такође је Далматинац. Он се родио у

Сењу 1650 године. Отац му је у том месту био чиновник. Васпитао се у Белгији, и враћајући се у Хрватску намера му је била, да у својој отаџбини поради за покрет духовнога живота. Окрећући очи на историју, потреба му је била послужити се домаћим архивима племића којих су стари у политичким пословима учествовали, али није лако било склонити на то просте, необавештено и неповерљиве луде. Биографи Ритерови кажу да је он за то једно средство измислио које га је добро послужило и којим је постигао што је желео. Бацио се, на име, на хералдiku, и почeo је измишљати родослове и грбове, те да њима поласка таштини племићкој и да тако себи пут у архиве отвори. Тако кажу биографи. Међу тим држећи дело његово пред собом ми бисмо ствар у другом виду извели. Павао Ритер нашао је већ познати рад М. Орбенија и оних који су га настављали и разширивали. Хотећи да уђе у историјски рад, и он је на та врата закуцао. И од њега 1701 излази дело под насловом *Stemmatographia sive armorum Illiricorum delineatio, descriptio et restitutio, authore Equite Pauo o Ritter.* То је штампао у Бечу године 1701 на 4-ии 81 стр. Већ годину дана касније 1701 почело је излазити у Загребу дело *Stemmatographiae illyricanae liber I. Editio nova auctior,* на 16 л. у фол. Дело Ритерово није ништа друго него од М. Орбенијевих грбова начињен, у неколико разширен и хералдичким објашњењима умножен зборник. У првом издању, које је пред нама, јер се до другог издања овде није ни могло доћи, видимо у овом реду грбове: Илирика, царства Немањићског, Албаније, Аустрије (старе), Аустрије (тадашње), Бесарабије, Чешке (Бохемије), Борузије (Пруске), Босне, Бугарске, Каринтије (Крањске), Келта, Каринтије, Крете, Хрватске, Хума, Куманије, Дакије, Далматије, Дарданције, Епира, Грчке, Херцеговине, Јаподије, Истрије, Либурније, Лодомерије, Македоније, Мезије, Молдавије, Моравије, Московије, Паноније, Пољске, Дубровника,

Раме, Расије, Романије, Русије, Скитије, Србије, Шлезије, Срема, Славоније (дунавске), Славоније (балтиско-приморске) Славоније (данашње), Стирије, Тесалије, Тракије (*Odrysiorum*), Тракије (*Romanorum*), Трансилваније, Тривалије, Турске, Влашке, Млетачке, Угарске. Испод сваког од ових грбова (који су по латинским именима и по азбуци урађени) стављено је објашњење у четири латинска стиха. Из свега долази *Declaratio stemmatum regemissorum*, у коме иза обичног хералдичког објашњења знакова хералдичког цртња долази објашњење свију горе наведених грбова појединце.

У свему овом послу види се прост настављач М. Орбанија. Као год што је М. Орбаније измислио грб Илирије, Босне, Стефана Душана, Славоније дунавске и балтичке, тако је исто Павао Ритер без сумње измислио грб Келта, Дакије, Јаподије, Мезије, Тривалије, ако не буде и још који међу горе наведенима. Све оне које је пређе Орбани измислио, он већ има међу својима у потпуној тачности. Највише је одступио што је грб царства Немањићског променио. У њега је на црвеном штиту сребрни двоглавни орао распирених крила с по једним крином између крила и канци. познато је какав је грб царству Немањићском М. Орбани приписивао. Знатно је, да је и Павао Ритер пред азбучни ред, који почине Аустријом, ставио Илирик и царство Немањићско. Да би се видело у колико је мери једнака основа у М. Орбанија и П. Ритера, навешћемо у преводу објашњење, које грбу царства Немањићског даје П. Ритер и којим се у многоме баш М. Орбанијева комбинација описује и тумачи. Гроб царства које је баш у Илирику установио Стефан Немањић, јесте двоглавни бели орао на црвеном пољу за разлику од римскога западног који је цри на златном, римскога источнога који је златан на моловом, и московскога, који је такође златан на црвеном пољу. Тај је Стефан основао рашко царство, преносећи у Расију

царство источно, и пошто су већ раније основана краљевства Рашке, Грчке и Бугарске, он се прогласи за цара. С оба бока орлу види се испод расширених крыла златни крип, који је додан због сродства са краљевском кубом француском. Онда кад су Немањићи на крају једанаестог века после Христа окићени пространом влашћу титуле краљевске, њихов је грб био овај: бео лав, на једнако изоносишан црвеном вршком, стојећи тврдо на стражњим ногама, а на предњим држећи крвав мач. Цар Стефан је пак у своме већем печату имао грбове целога правог Илирика, тако: грб Македоније, Славоније, Босне, Бугарске, Далмације, Србије, Хрватске, Рашке, Раме, и над њима је ставио свога омиљеног орла, који је стајао у краљевској круни положеној на златноме штиту, а наткриљен је био круном царском. С десне стране штита стоји шлем с круном, а на шлему се види он сам крунисан, у оклопу, с пурпурним огртачем о раменима, десном руком високо уздижући заставу црвену са белим полумесецем, а левом држећи штит, на коме су грбови Илирика и Босне. С леве стране штита види се шлем и на њему породични лав, стојећи и на десно окренут. Урош пак, или Пирхус, Стефанов син, други и последњи цар, волео је грб на ком су грбови поменутих земаља били нацртани сваки на засебноме штиту, и поређани по реду око Немањићког породичног грба, имајући над собом, само једну царску круну која се више свију постављала.

У овоме објашњењу П. Ритер управо не објашњава грб који сам у својој књизи доноси, него нам његово објашњење расветљава два комбинована грба, од којих је један у М. Орбинија, у војничком па и у београдском зборнику, а други је само у Београдском зборнику. Комбиновани грб тако како га објашњава П. Ритер као грб цара Стефана Немањића налази се само у М. Орбинија, и види се по објашњењу Ритеровом да све ситне разлике међу М. Ор-

билијевим нацртом и оним што се у познијим зборницима види, нису ишчта друго него квареј. То је први грб који П. Ритер на широко објашњава. Друго објашњење тиче се грба који се у београдском зборнику налази на листу 12 под насловом *Regis Stephani Urosij Nemagniech insignia*. Ту је само додан грб Котромановића, и то испод грба с двоглавим белим орлом над којим се налази на членци лав опасан плавим прпцама, којега П. Ритер тумачи као породични грб Неманића. За ово тумачење знамо само из дела Ритерова; он пак не каже из којега је извора он за њу сазнао.

Како је у осталом Ритер мислио о грбовима и о хералдичком послу видеће се по овоме што ћемо сад навести. Читалац ће се опоменути онога што је горе наведено о грбу „Примордије“ или уображене Приморске Краљевине, како се Примордија зове на Охмућевићевој слици грбова. П. Ритер је увидео колико је неосновано и смешно измишљене Примордије. Али он вије ишао тако далеко, да измишљени грб Примордије избаци, него се задовољио тиме да га даде Рами. Таквим је начином Рама се уврстила међу југословенске краљевине, и таквим је начином Рама дошла до свога грба. А грб војводе Хрвоја у својим метаморфозама има као последњу да броји метаморфозу Раме.

Исто тако П. Ритеру није био довољан грб војвода Св. Саве који М. Орбини има место Хума и који је у зборницима приписан Косачићима, него је, оставивши тај грб под насловом *Hercugovina*, склонио други за Хум и дао му наслов *Chulmia*. Ту на црвеном пољу гола рука држи тому сабљу, у врху је штита десно једна звезда (Венера), а лево полумесец. И тај грб, поред херцеговачког излишан, потпуно је измишљен, и то још у непознавању правога историјског одношаја земаља и имена њихових.

У овоме је целокупна критика свега Ритеровог посла. У критичности није он корачио ни стопу даље од М. Ор-

бинија. Али његово дело, као нарочито штампано хералдичко дело, врши свој утицај и чини споху нарочито на истоку српском. Оно оживљаваје старе хералдичке спомене; и пошто је и онако какво је, по сили околности, оно морало то учинити, штета што је некритичност његова све појмове о критичној хералдици побркала, задовољивши потребу хералдичких знака највише знацима измишљеним или самовљно предурођаченим.

Утицај дела у самој Хрватској види се већ по томе, што је годину дана после првога почело излазити друго издање у Загребу. Утицај на српском истоку види се по преводу и издању Христифора Жефаровића које је прво српско дело штампано у Аустрији. На послетку утицај на српском истоку сведочи и примена у практици.

Жефаровићево дело носи наслов *Изображение оружий иллирическихъ авторомъ Пауломъ Риттеромъ въ діалектѣ латинскомъ изданію на свѣтъ, и по его сраженію на славеносербскій языкъ праѣдленію. Егерое изданіе. Ш. Х. Ж. ілл об. зцг.* Овај наслов је на другој страни првога листа. Овог врха насловова је арабеска, у средини које се налази грб царства Немањићског, онако како је у Ритера. На првој страни првога листа има венац од грбова скопчан на дну краљевском круном на једном јастучићу, а на врху кнегевском круном из које излазе машалије које грбове држе. На средини венца је слика цара Душана на кону. На једној машалији врх њега чита се натпис **Силвији Стефану**. Цар држи десном руком измахнут мач, а конь му гази по гомили трофејних знака, застава, људи, оружја, добоша; с десна изнад цара један анђео труби, а с лева други левом руком држи круну врх цареве главе а десном венац. У венцу грбова виде се ове земље: Мизија, Славонија [садашња], Славонија [дунавска], Срем, Тривалија, Македонија, Тесалија, Грчка, Епир, Албанија, Босна, Рашка, Дакија, Херцеговина, Рама, Дарданија, Далмација, Хр-

ватска, Јаподија, Дубровник. У два угла поврх венца грбова стоје у круговима грбови Србије и Бугарске, а у два угла испод венца грбови Илирика и царства Немањићског. Сви су грбови из Ритеровог дела, осим грба Рашке или Расије, о коме ћу ниже говорити. Испод свега овога чита се у једној арабесци патпис, који гласи: **ЕКЛИЗ ТКОА ДЕЛА И ТРЕДИ И ЗА ИМА МОЕ ТРЕДИЛАСА ЕСИ.** За тим долазе слике краљева, архиепископа и светаца, на свакој страни по две упоредо, и то на првој страни: Стефан Немања и Стефан Првовенчани; на другој: Свети Давид Цар Болгарски, Свети Теоктист; на трећој (2 лист): св. Наум Чудотворац, св. Никодим Мироточац; на четвртој: св. Ана царица, наречена Анастасија, св. Јелена царица; на петој (лист 3): св. Сава I Архиепископ српски, св. Сава II Архиепископ српски; на шестој св. Методиј, Архиепископ Моравски, св. Јеврем, Архиепископ српски; на седмој (лист 4): св. Арсениј Чудотворац, Архиепископ други, св. Никодим Архиепископ српски; на осмој: свети Климент Архиепископ Охридски, свети Теомилакт, Болгарски Архиепископ; на деветој (лист 5): свети Владислав Краљ и самодржец српски; на десетој: свети Мијутин, четврти краљ српски; на једанаестој (лист 6): свети Стефан пети Краљ Дечански, на дванаестој: свети млади цар Урош, седми Немањић; на тринадестој (лист 7): свети Мијутин мироточац «**ИЖЕ К' СОФИЈ**»; на четрнаестој: св. Лазар, Књаз Српски (који је насликан држећи левом руком на таниру своју одсечену главу); на петнаестој: свети Јован Владимир Мироточац, **„ИЖЕ К' ЂЕЉБАСАН“** (који је насликан онако исто као и Књез Лазар, држећи левом руком на таниру своју одсечену главу); на шеснаестој: свети Стефан Шкиријановић (**ШКРИЈАНОВИЋ**). На страни седамнаестој (првог листа 9) долази озго арабеска, у којој је трб Рашке (једноглав орао на

平淡ом пољу који у кљуну и у свакој канци држи по једну потковицу) и озда ова посвета Стемматографија, јже вж
к'ећинеј паматз благопод'чнагш потврђеніа с'ѣшеме
блжент'ишеме гдис гдис Арсениј Четвертом архиепископу
пекском кс'ѣхз Сербиз, Болгариз западнагш Поморіа,
Далмацији, Босни, обонпол Дњам и ц'лагш Иларијка
Патриарху Гдис Гдис Милостијешије Христофору
Жефаровићу иларијко-рассіанскій обици зиграфиз еспо-
корно подпишети и къ залогз синокскаго благогок'ења
дарејети в' Екик, аўма окт. ка. Фума Месмери ст'чаца.
На другој страни тога листа стоји слика Арсенија IV, коме
је дело и посвећено. Иза тога следује посвета у стиховима
на листу 10 и 11. А од листа 12 почињући имамо просту
копију и превод Ритеровог дела осим једнога јединог грба,
а то је грба Рашке. П. Ритер има на грбу Рашке као и
Орбини три коњске поткове; Желаровић је метнуо једно-
главог орла с расширеним крилима, који држи једну поткову
у кљуну, а по једну у свакој канци. Стихови, који су та-
кође, испод свакога грба из Ритера превођени, нису под
Рашком спрам промене грба промењени. Пошто је грб Раш-
ке више посвете патријарху у арабеску метнут, може се
мислити, да се Орбинијев грб Рашке Србину Желаровићу
сувише скроман чинио, те му је додао оно што се њему
свидело. Опет један доказ о критичности с којом се с овим
грбовима поступало.

По белешци кторог изданје која стоји на екземпляру
Желаровићеве књиге која је пред нама види се да је и
она два пут штампана. Знатно је, да је сва Желаровићева
Стемматографија резана на бакру и са бакарних плоча
штампана.¹ Одатле за у напредак, све до наших дана, она

¹ Упореди о томе „Седмицу“ од 1858 стр. 110 где се говори
нешто о тим плочама.

је постала једини извор и руковођа за све хералдичке послове и потребе у Срба. Кад се у почетку овога века отпочео рат за ослобођење Србије, на печате, на војне заставе обновљеног државног живота узимани су с потпуном вером Жефаровићеви грбови. За Ритера, Орбинија, њихове изворе, њихов начин рада и њихову критичност није већ нико ни пита¹. Примера ради навешћемо печат Карађорђев уз Гласник III испод наслова Описа старих српских новаца од др. Ј. Шамарика. Ту су уз трофејне знаке намештена три граба: Србије, Босне и Немањићског царства, верно по Жефаровићу. На својој књизи *Практическijи со словарем српским* В. С. Карадић је наштампао печат тога савета. Ту је озго сунце, на средини упоредо два округла штита, један Србије, други Тривалије, изнад обадва круне, а испод њих у арабесци летописна цифра 1804. Уз Гласник XII. Ј. Мишковић је наштампао снимак једне заставе Мутапове, за коју је забележио да је из Русије. На њоји су убојни знаци, а горе грб Србије (крст с оцилима) и Тривалије (глава дивљег вепра са стрелом у челу). Изнад оба та груба налази се шлем с челиком грба Раме (у Орбинија Приморја), све по Ритеру (или Жефаровићу којим су се обично нашли служили). Сећам се и сам да сам још на неким заставама из рата за ослобођење такав грб виђао.² Кад је Кнез Милош Србију потпуно као државу организао и уређивати почeo, крст с оцилима који се у свима горе поменутим зборницима као грб Србије наводи, постао је први државни грб Кнежевине Србије. Као да је први пут штампан 5. Јануара 1834 на првом броју службенога листа *Српских новина*. Ту је само штит с круном озго; око штита садо отворен венац од маслинова и храстова лишћа, без плашта. Тај грб је ушао у први Устав од 1835. Тим је он најпре постао законом утврђени белег државни. Члавак 5. тога Устава (од 5. Фебруара 1835) гласи: Грб народни српски представља крст на црвеном пољу, а међу краковима крста по једно

огњило окренуто к крсту. Сав грб опасан је зеленим венцем с десне стране од растова а са леве од маслинова листа¹

И у литератури није недостојало мањих или већих репродукција којима се хералдика Орбанија, Ритера и Жефаровића по народу ширила. Уз Гласник IX приложена је велика хералдичка слика, израђена од пок. М. А. Симића, у којој су сви грбови југословенских земаља. Венац хералдички око цара Душана на поноју који је у Жефаровића на иаслову, и који је, без сумње, он израдио, сећам се да је у већем литографисао и по Србији раствурао [чии ми се 1851 године, или око тога времена] неки живописац Миливој Ненадовић [боље познат под именом Миша Молер].

Још брже и раније почела је практична употреба Жефаровићеве Стематографије у патријаршији Карловачкој. Добротом г. И. Тирнића нар. секретара из Карловаца при руци ми је неколико истисака старијих патријаршких пе-чата, помоћу којих можемо говорити о питању грба у оно-страном представништву цркве српске.

Тако је Арсеније IV, без сумње трудом истога Х. Жефаровића служио се печатом на коме је био комбинован штит са седам грбова, и то: на средини грб Рашке по Жефаровићу, за тим на првом десном месту озго грб цркве српске [кула и црква], на првом левом озго грб Три-валије, на другом десном Херцеговине, на другом левом Далматије, на трећем десном круг светски с крстом озго на јастучићу, на трећем левом Славоније [дунашке]. Над грбом је круна митрополитска, а штит држи лавови. На празном пољу печата околне виде се грбови Србије и Хрватске, Срема, Македоније, Бугарске и Босне. Натпис је *Аρσενίος Δ. Β. Μ. αρ. π. κ. σ. Κ. ι. κ Ιλ. Πατριάρχης*. Има један и другији лепше резан варијант истога таког

¹ Зборник XXX, 2 стр.

печата с истим натписом, у коме је на трећем десном пољу комбинованога штита не круг него круна на јастучићу.

Али има печата ранијих од Жењаровићева дела, премда, на жалост, ниједан још старији, тако да би се и у време пре М. Орбилија погледати могло. Али ћемо забележити осим горе наведених још неки, за који се не би могло рећи да је постао утиливом Жењаровића.

На печату митрополита Вићентија Поповића од 1713 види се на штиту аустријски орао, који кљуном држи книгу. Штит држе два лава. Изван штита има црква и митрополитска круна.

Друкчији је печат митрополита београдског и српског Вићентија Јовановића (1731—1737). На штиту који држе аиђели, над којим се виде крила једнога аиђела и над којим је круна митрополитска, има у горњој половини кула и црква, а у доњој крст с оцилима, грб Србије. Такав је печат од њега остао с латинским и српским натписом. Таким се печатом служио и Павао Ненадовић. Г. И. Тирни ми пише да је такав печат: у горњем делу штита кула и црква а у доњем крст с оцилима, почев употребљавати Мојсије Петровић одмах по спојењу карловачке и београдске митрополије, које се догодило услед окупације аустријске, под коју је после пожаревачког мира од 1718 Србија потпала. Такав грб на печату митрополита Мојсија Петровића као београдског митрополита види се на синђелији коју је дао 1726 Николи Димитријевићу епископу вршачком. Из тога времена такав је до данас остао грб карловачке патријаршије и пошто је Београд са Србијом опет потпао под Турке. По ослобођењу Србије такав грб, крст с оцилима а озго цркву и кулу употребљавала је и митрополија београдска. Пред нама је један истисак печата, који показује да се таким истим грбом служио Јанићије Нешковић Епископ Ужицки. То показује натпис: I N I E U.¹

¹ И овим цркве има знања, да се хералдика XVII века уводила у живот и у практику, и да су патротичку ревност састављана хе-

Овде се јавља питање: да ли је крст с оцилима на печатима београдских и карловачких митрополита где се он јавља раније него на државном грбу кнегевине Србије, узет из Орбанија или оних који су од њега узимали, или је старији. Пада у очи да се пре времена митрополита Мојсија Петровића није нигде нашао тај печат. Та околност наводи на мисао да је печат постао баш приликом

различних зборника и други на други начин вршили. Описујући стварне српске у Босни садашњи босански митрополит г. Сава Косановић описује неки хералдички нацрт, пратиши Стефану Немањићу. Тамо се каже да су грбови Немањића: „аутворена круна; с лесне јој стране сунце, с леве месец, а под обадвема по једна звезда, под зvezдама С и Н (то јест Стефан Немања); на круни и испод круне крст; под доњим крстом мач и скиптар; мало на леву страну испод тога двоглавог орао, држећи у довој канци земаљску кугду; по средини свега пише: Србија“ И овај печат је нечија слободна композиција. Најави се то на једном препису штвртог св. Саве од Теодосија минха Хиландара, који је 1655 (изно један запис све почти) био у манастиру Врачевшини (Гласник XXIX, 167.)

Једну употребу из П. Ритера или Х Жефаровића доноси Јован Јутић у његовом Путешествију по Србији (које је било 1826 год.) Описујући Горњак, у који је одмах у почетку путовања дошао, описује, како је у њему нашао један доста знаменит барјак, на којему с једне стране изображен стоји склани Стефан с његови гербови и земљама које је он био завладао, као што су: Мисија, Славонија и инешњаја, Славонија дунавскаја, Сирмија, Травунија, Македонија, Тесалија греческаја, Епир Албанија, Босна, Расија, Дакија, Херцеговина, Рим, Дарданелија, Далмација, Кроација, Јаподија, Рагуза, а на четири угла на барјаку стоје: Бугарија, царство от Немање установљено, Илирическо и Сербија: посај горе натпис стоји с овим речима: **Бѣзъ твоѧ дѣла и тѣди и за имѧ твоѧ тѣдился еси.** А на другој страни стоји изображен српски грб с четири оцила; сверху герба стоји једна круна с крстом; покрај герба с једне стране својти великомученик Георгиј, а друге опет својти Михајло архангел, по том горе у наоку стоји исписан кондак пресвјатој Богородици који гласи овим речима: **Богородицѣ посвѣтилиѧ.** Мисаим да овај барјак може припадати времену аустријској окупације (1718—1739 а може бити чак ратовању од 1788). Може се даљи још штогод што ће с њим времену и постављу друговати.

Не може бити сумње, да је том барјаку хералдички материјал даља изврга П. Ритера или Жефаровића.

освојења или окупације Србије, и да је грб узет из наведених хералдичких дела.

При разгледању аутентичних споменика ишта поуздано нашао писам, Г. архимандрит Н. Дучић ми је говорио да је на неком писму св. Саве у Светој Гори видео печат светога Саве у воску помешаноме са смолом, на коме се налази крст и окоје четири С (а не оцила мисли г. арх. Н. Дучић). Он изводи да је одатле потекао први печат цркве српске, и да су оцила С које значи Сава, а не оцила. О томе ће већ сам г. Н. Дучић писати у нарочитој књизи, коју он спрема о старијим хиландарским. Д. Аврамовић у опису Свете Горе приповеда у предговору, како је готово нехотице у Цариграду на некој капији названој Азап-капи у Галати видео грб српски, т. ј крст са четири оцила на белом мермеру лепо изрезан¹. Напред је навођено казивање Г. Јуришића² како се на дашчицама од туче на коме виси округ дечанског полајелеја који Дечанима даде царица Милица налази крст са четири оцила. Ако ишта, оно заиста слика крста иште је ишта ретко на средњевековним старијима у оштите, па и на старијима српским. Крст се види на заставицама новаца што су кованы по угледу млетачком; крст се види на племовима или као знак или као шара или као отвор; крст се види иначе врло често; али не смемо заборавити да сваки крст који на старијима као хришћански знак видимо још није хералдички знак. За такав хералдички знак могао би се крст примити истом кад бисмо га на штиту видели. Неки новац деспотски из XV века имају крст на једној страни новца, на оној на коју су се у нас обично метали остали хералдички

¹ Дечанек: првенец 28.

² Dufrenne у књизи *Familiae byzantinae* стр. 230 спомиња је Siemssna Palaeologotum. То је штит с круном затвореном, а на штиту застава крст с оцилама на првом штиту.

зици (пошто се штит у нас у правој Србији за време државног живота није никад ни на печатима ни на новцима употребљавао). Тако видимо на табли XII под 13. крст и у његовим угловима распоређен потпис **ДЕСПОТ**, под 22 крст и у сваком његовом углу, где је сад оцило, по једну звезду. Такав је крст са звездама и под бројем 21 на новцу нешто већем. То је управо све што се може о крсту с оцилима нападирчти. Да је онај грб за Мојсија Петровића први пут за српског архијереја израђен с грбом на штиту о томе ја не сумњам, и држим поуздано да се неће наћи старији такав архиепископски печат са штитом. Исто тако бих рекао да је М. Орбини Србији као и другим државама њенога суседства грб крста с оцилима начинио, држећи се, може бити, којега од горе наведених аутетичних знака старине, с којима је он врло слободно и без икаквих обзира руковао. Интересно је, да крст у Дечанима и крст на деспотским новцима припадају породици Лазаревој, и да је М. Орбини Србији и Лазару дао крст с оцилима, само што је Лазару поред крста додао још и кринове. Та подударност, која може бити чак и са свим случајна, можда је сав доказ аутентичности који се томе грбу може приписати. Може се, готово, као извесно сматрати, да је М. Орбини први крст с оцилима нацртао на штиту и прогласио га као грб Србије, ако се тај знак пре баш и хералдички по ком другом начину употребљавао.

Најстарије објашњење оцила припада П. Ритеру. Као испод свакога другог, тако је он и испод грба Србије начинио четири латинска стиха. Да их препишемо:

*Signa crucem, calybesque rubro fert Serblia campo
Pro cruce non paucos Serblia passa fōcos.
Nunc cruce prostrata, tamen ultro sustinet ictus;
Hinc fato et facto Servia dicta venit.*

То значи:

На првеном пољу Србија носи знаке крста и огњила;

За крст је она кроз не мале прошла огњеве.

Крст је сал пао, али ће снага и у напредак уздржати,
И овом речју и делом поменута ће Србија доћи.

Навешћемо и превод Жефаровићев примера ради како
је он стихове Ритерове преводио. У њега стоји:

Крестъ, оцила Сербии стоять написанъ,
ради креста къ отуестътъ многи прѣять браны.
Ныне крестъ простерты, паки оцилаютъ
тако дѣломъ Сербию прѣко нар҃ицаютъ.

Ови стихови као да потпуно посведочавају да се са-
стављачи грба Србије нису на аутентичне споменике обра-
ћали ни онолико колико смо ми ради веровати, већ да су
грб Србије склапали по оној мисли која се о њој и њеној
прошлости и садашњости могла имати у XVI или XVII
веку. Што су познији писци, особито у нашем веку, пи-
сали о значењу грба, то не вреди ни да се спомиње на
овом месту. Аутентичност, која му је, може бити недоста-
јала по изворима, крст је с оцилама добио онда кад га је
ујединена карловачко-богорадска митрополија у Београду
око 1720 примила за грб цркве српске, и кад је обновље-
ним животом, а нарочито Уставом од 1835, првим који
је у тој форми дат српском народу, постао грб Кнежевине
Србије. Једноме грбу, на послетку, виште аутентичности и
не треба.

С проглашењем Краљевине 22 Фебруара 1882 јавила се
потреба да се грб промени и обновљеној Краљевини и нов кра-
љевински грб да. То је учинено законом од 20 Јуна 1882.
Ко је пажљиво читao ову расправу, видеће на каквим је
основама склопљен нови грб. По хералдичком укусу нашега
времена, а из основа које се доказују аутентичним спо-
меницима израђени су сви саставни делови новога грба.

Из старе краљевске круне, која је 'сачувана' на толиким новцима, изведена је нова сведена круна по форми садашњих краљевских круна. По старијим аутентичним облицима двоглавног орла узет је на нови грб двоглавни орао у полету, и спрам нашега времена узето је натуралистично хералдично цртање. Крипови, хералдички знак, који се на нашим споменицима изјраније јавља и на њима се до краја старога нашег државног живота виђа, узети су на нови грб и смештени су испод канџи орлу. И М. Орбини и П. Ритер, кад су склапали грб Немањићског царства, дошли су на ове исте саставне делове, и ако њихов нацрт одступа од онога облика који нам права старшина у својим аутентичним облицима предаје. Како се Краљевина Србија развила из Кнежевине Србије, то је државни грб Кнежевине стављен на прси орлу, и задржан је плашт којим се све новије државе у Европи служе и који је већ на грбу Кнежевине Србије усвојен. Тако је на новом краљевинском грбу хералдичким начином представљен постанак обновљене Краљевине.

СА ОГРТАЧА

МАНА

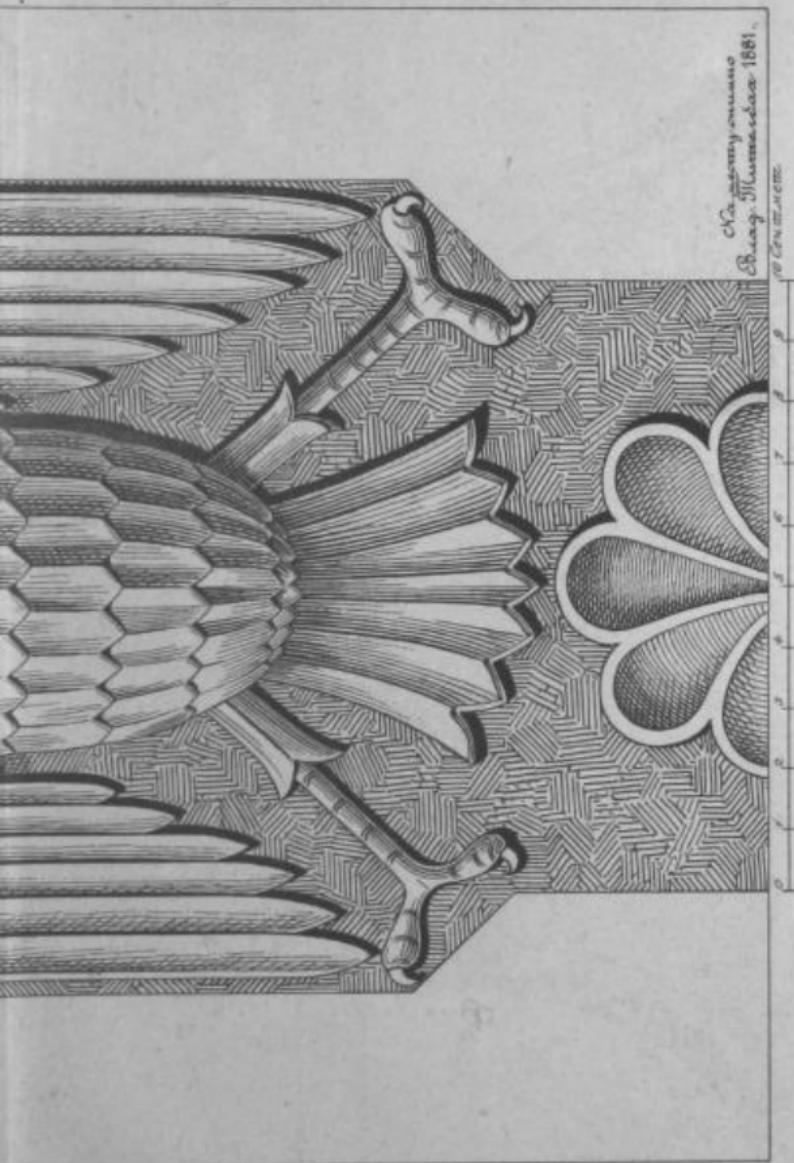
На памјат саше Рада Николића 1882.

ЕСПОТА СТЕВАНА ВИСОКОГ

СИЈИ

Съ рисункомъ описаніемъ
Благодарствіиъ 1881.

Благодарствіиъ

Орнаментисаній орао на источномъ прозору
Каленику.

ОРАМЕНТИСАНИ ОРА
ЛАЗАРИЦА

На илустру спомнио Владо Титоманов
1881.

СА ЈУЖНОГА ПРОЗОРА

КРУШЕВЦУ.

ДВОГЛАВН О
ЛУБО

С пособию синии Влад. Письменко
1881.

О НА АМВОНУ
ТИЊИ.